

**ITSEKRIMINOINTISUOJA JA ILMAILUN JUST CULTURE
ERITYISESTI POIKKEAMAILMOITUKSISSA JA
TURVALLISUUSTUTKINNASSA**

**HELSINGIN YLIOPISTO
Oikeustieteellinen tiedekunta
Rikosoikeus
Pro gradu -tutkielma**

**Heikki Oksanen
30.11.2013**

Tiedekunta/Osasto Fakultet/Sektion – Faculty Oikeustieteellinen tiedekunta		Laitos/Institution – Department	
Tekijä/Författare – Author Heikki Oksanen			
Työn nimi / Arbetets titel – Title Itsekriminointisuoja ja ilmailun Just Culture erityisesti poikkeamailmoituksissa ja turvallisuustutkinnassa			
Oppiaine / Läroämne – Subject Rikosoikeus			
Työn laji/Arbetets art – Level Pro Gradu -tutkielma	Aika/Datum – Month and year 30.11.2013	Sivumäärä/ Sidoantal – Number of pages XIII + 85	
Tiivistelmä/Referat – Abstract			
<p>Tutkielma käsittelee itsekriminointisuoja ja ilmailualalla vaikuttavaa Just Culturen periaatetta, joka ilmenee erityisesti ilmailun poikkeamailmoitusjärjestelmässä ja turvallisuustutkinnassa. Antaessaan poikkeamailmoituksessa tai onnettomuuden jälkeisessä kuulemisessa tietoja onnettomuudesta tai läheltä piti -tilanteesta ilmoittaja voi joutua paljastamaan omasta toiminnastaan seikkoja, joita voidaan käyttää häntä vastaan rikosprosessissa. Toisaalta Just Culturen periaatteeseen kuuluu rohkaiseminen omista virheistä ilmoittamiseen, niistä oppiminen ja avoimen oikeudenmukaisen toimintaympäristön edistäminen. Tutkielman tarkoituksena on oikeudellisesti analysoida edellä mainittua ristiriitatilannetta ja pyrkiä sen ratkaisemiseen. Metodi on lainopillinen sillä oikeuspoliittisella tausta-ajatuksella, että ilmailun arvokkaan turvallisuustiedon keräämisjärjestelmän toiminta tulisi pyrkiä turvaamaan itsekriminointisuojaan periaatteesta tinkimättä.</p> <p>Tutkielma alkaa itsekriminointisuojaan käsitteen tarkastelulla Euroopan neuvoston ihmisoikeussopimuksessa, lainsäädännössä sekä Euroopan neuvoston ihmisoikeustuomioistuimen ja korkeimman oikeuden ratkaisukäytännössä. Suomea koskevan tapauksen EIT Marttinen v. Suomi (21.4.2009) ja sitä seuranneiden korkeimman oikeuden tapauksien KKO 2009:80 ja 2010:41 myötä kotimainen tulkinta itsekriminointisuojaan sisällöstä erityisesti muussa menettelyssä kuin rikosprosessissa on saanut saman sisällön kuin EIT:n tulkinta. Itsekriminointisuoja on puhtaimmillaan voimassa rikosprosessissa mutta se ulottuu tietyn edellyksin samanaikaiseen muuhun menettelyyn.</p> <p>Ilmailun poikkeamailmoitusjärjestelmä ja onnettomuuden jälkeen tehtävä turvallisuustutkinta kuuluvat palautteeseen ja onnettomuuksista oppimiseen perustuvaan ilmailun turvallisuustyöhön. Just Culture on osa laajempaa monimutkaisen organisaation turvallisuuskulttuuria, jollaisiksi kaupallista lentotoimintaa harjoittavia yhteisöjä voidaan luonnehtia. Poikkeamailmoituksia ja turvallisuustutkintaa käsitellään yleisjulkisuuden, esitutkinta- ja syyttäviviranomaisen yleisen tiedonsaantioikeuden ja niiden tietojen oikeudenkäynnissä hyödyntämisen näkökulmista. Johtopäätöksenä on, että sekä poikkeamailmoitusten että turvallisuustutkinnan tausta-aineiston tietosuoja on tarkoituksenmukaisesti korkea. Lisäksi turvallisuustutkinnassa kertynyt tieto ja julkiset onnettomuustutkintaselostukset on suojattu itsekriminointisuoja loukkaavalla väärinkäytöltä turvallisuustutkintalain säännöksin. Poikkeamailmoitukset ovat itsekriminointisuojaan suhteen ongelmallisessa asemassa, sillä niiden hyödyntämistä itsekriminointisuoja loukkaavalla tavalla näyttönä ei ole lainsäädännöllä estetty. Tämänhetkinen oikeustila johtaa poikkeamailmoitusvelvollisten raportointijärjestelmää kohtaan tuntemaan luottamuksen heikkenemiseen. Itsekriminointisuoja ulottuu EIT:n ja korkeimman oikeuden ratkaisusta johdettujen kriteerien nojalla poikkeamailmoitusjärjestelmään. Ilmoitusvelvollinen voisi näin ollen vedota vaikenemisensa tueksi itsekriminointisuojaan ja turvallisuustiedon saaminen poikkeamailmoitusten avulla lakkaisi.</p> <p>Tutkielmassa päädytään itsekriminointisuojaan toteuttamiseksi rikosprosessin kaikissa vaiheissa suosittamaan poikkeamailmoituksia ja turvallisuustutkintaa koskevan sääntelyn yhdenmukaistamista ottamalla poikkeamailmoituksia koskevaan sääntelyyn palomuurimalliin perustuva salassapitosäännös. Malli säännökselle löytyy turvallisuustutkintalaista ja ulosottokaaresta. Oikeusministeriön todistelutyöryhmän oikeudenkäymiskaaren 17 lukuun ehdottama yleinen hyödyntämiskielto säännös toimisi viimekätisenä suojana ilmailun turvallisuustiedon itsekriminointisuoja loukkaavaa käyttöä vastaan. Itsekriminointisuojaan selkeä toteuttaminen yleisen hyödyntämiskielto säännöksen ja palomuurisäännöksen avulla takaisi ilmailulle tärkeän turvallisuustiedon saamisen myös jatkossa.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Rikosoikeus, rikosprosessi, ilmailuoikeus, ilmایلulaki, perusoikeudet			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Helsingin yliopiston kirjasto			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

SISÄLLYS

SISÄLLYS	I
LÄHTEET	III
LYHENTEET	XII
1 JOHDANTO	1
1.1 JOHDATUS AIHEESEEN JA TUTKIELMAN TAVOITTEET	1
1.2 TUTKIELMAN RAKENNE JA LÄHDEAINEISTO	4
1.3 TUTKIELMAN METODI JA AIHEEN RAJAUS	5
2 ITSEKRIMINOINTISUOJA	7
2.1 SYYTTÖMYYSOLETTAMA JA ITSEKRIMINOINTISUOJA	7
2.1.1 Oikeudenmukainen oikeudenkäynti ja syyttömyysolettama	7
2.1.2 Itsekriminointisuoja syyttömyysolettaman osana.....	8
2.1.3 Itsekriminointisuoja kotimaisessa lainsäädännössä	9
2.1.4 Rikoksesta epäillyn muut vähimmäisoikeudet.....	10
2.2 ITSEKRIMINOINTISUOJAN SISÄLTÖ	11
2.2.1 Oikeus pysyä vaihi	11
2.2.2 Suoja epäasiallista painostusta vastaan	14
2.2.3 Pakkokeinojen sietämisvelvollisuus	14
2.2.4 Suojan ajallinen, asiallinen ja henkilöllinen ulottuvuus	17
2.3 ITSEKRIMINOINTISUOJA MUUSSA KUIN RIKOSPROSESSISSA	21
2.3.1 Hallinnollinen menettely.....	21
2.3.2 Toimimis- ja tiedonantovelvoite.....	21
2.3.3 Kotimainen oikeuskäytäntö erityisesti tiedonanto- ja toimimisvelvoitteeseen liittyen	26
2.3.4 Itsekriminointisuojan saamisen edellytykset.....	29
3 ILMAILUN OIKEUDENMUKAINEN TOIMINTAYMPÄRISTÖ – JUST CULTURE	33
3.1 ILMAILUOIKEUDEN OIKEUSLÄHTEET JA TOIMIJAT	33
3.1.1 Kansainväliset sopimukset ja järjestöt.....	33
3.1.2 EU-tason sääntely.....	35
3.1.3 Kotimaiset viranomaiset ja lainsäädäntö	36
3.2 JUST CULTURE – OIKEUDENMUKAINEN TOIMINTAYMPÄRISTÖ	38
3.2.1 Johdatus organisaatiotason onnettomuuksien syihin	38
3.2.2 Turvallisuuskulttuuri.....	40
3.2.3 Poikkeamailmoitusjärjestelmä ja Just Culture	41
3.2.4 Just Culturen tavoitteet ja kehitys.....	44
3.3 POIKKEAMARAPORTOINTI	45
3.3.1 Oikeuslähteet	45
3.3.2 Raportoitavat poikkeamat ja ilmoitusvelvolliset.....	47
3.4 TURVALLISUUSTUTKINTA.....	49

3.5 POIKKEAMAILMOITUSTEN JA TURVALLISUUSTUTKINNASSA KERTYNEEN TIEDON JULKISUUS JA KÄYTTÄMINEN NÄYTTÖNÄ	50
3.5.1 Poikkeamailmoitusten julkisuus.....	50
3.5.2 Poikkeamailmoitusten käyttäminen näyttönä oikeudenkäynnissä.....	52
3.5.3 Esitutkinta- ja syyttäviviranomaisen tiedonsaantioikeus poikkeamailmoituksista	54
3.5.4 Turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon ja tutkintaselostusten julkisuus	55
3.5.5 Esitutkinta- ja syyttäviviranomaisen tiedonsaantioikeus turvallisuustutkinnassa kertyneeseen tietoon	56
3.5.6 Turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon ja tutkintaselostusten käyttäminen näyttönä oikeudenkäynnissä.....	58
3.6 RANGAISTUSSÄÄNNÖKSET	61
3.6.1 Poikkeamailmoitus- ja selontekovelvollisuuden laiminlyöntiin liittyvät hallinnolliset seuraamukset	61
3.6.2 Keskeiset ilmailussa sovellettavaksi tulevat rikostunnusmerkistöt	62
4 ITSEKRIMINOINTISUOJAN JA JUST CULTUREN YHTEENSOVITTAMINEN	67
4.1 ITSEKRIMINOINTISUOJAN SOVELTAMINEN ILMAILUN TURVALLISUUSTIETOOON	67
4.1.1 Yleistä	67
4.1.2 Itsekriminointisuojaan soveltaminen poikkeamailmoituksiin	67
4.2 PALOMUURIMALLI JA VAITIOLOMALLI	72
4.2.1 Palomuurimalli.....	72
4.2.2 Vaitiolomalli	74
4.3 HYÖDYNTÄMISKIELTO	76
4.3.1 Yleistä hyödyntämiskiellosta.....	76
4.3.2 OK 17 luvun uudistamistyöryhmän ehdotus	79
4.4 YHTEENVETO	82
5 LOPUKSI.....	85

LÄHTEET

KIRJALLISUUS

Aarnio, Aulis: Laintulkinnan teoria. WSOY. Juva 1989. (Aarnio 1989)

Diederiks-Verschoer, Isabella Henrietta Philepina: An Introduction to Air law. Neljäs painos. Kluwer Law and Taxation Publishers. Deventer 1991. (Diederiks-Verschoer 1991)

Ervo, Laura: Nemo tenetur se ipsum accusare – myötavaikuttamattomuusperiaatteen sisältö ja rajat. Matkalla pohjoiseen. Professori Jyrki Virolaisen juhlaKirja 26.2.2003. (Toim. Risto Haavisto) Lapin yliopiston oikeustieteellinen tiedekunta. Rovaniemi 2003. s. 1–26. (Ervo 2003)

Ervo, Laura: Oikeudenmukainen oikeudenkäynti. WSOY. Helsinki 2005. (Ervo 2005)

Frände, Dan: KKO 2010:41 ja sen arviointi laajemmassa kontekstissa. *Lakimies* 2/2011. s. 402–423. (Frände 2011)

Frände, Dan: KKO 2009:80 ja sen arviointi. *Lakimies* 2/2010. s. 233–237. (Frände 2010)

Helminen, Klaus – Kuusimäki, Matti – Satu Rantaeskola: Poliisilaki. Talentum. Helsinki 2012. (Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012)

Koponen, Pekka: Itsekriminointisuoja. Rikosoikeudellisia kirjoitelmia VIII Raimo Lahdelle 12.1.2006 omistettu. Vammala 2006. s. 127–148. (Koponen 2006)

Korvenmaa, Jenni: Itsekriminointisuoja korkeimman oikeuden viimeaikaisessa oikeuskäytännössä – tarkastelun kohteena erityisesti ratkaisut KKO 2009:80 ja KKO 2010:41. Perus- ja ihmisoikeudet rikosprosessissa. Helsingin hovioikeuden julkaisuja. (Toim. Ervo, Laura – Lahti, Raimo – Siro, Jukka) Helsingin hovioikeus. Helsinki 2012. s. 239–264. (Korvenmaa 2012)

Linna, Tuula: Velallisen itsekriminointisuoja konkurssissa – miten ojentautua langettavan ihmisoikeustuomion jälkeen? *Defensor Legis* 2/2012. s. 249–253. (Linna 2012)

Marttila, Mikko: Konkurssi ja itsekriminointisuoja – toinen erä. *Lakimies* 6/2012. s. 912–935. (Marttila 2012)

Nordström, Hagar: När inträder skyddet mot självinkriminering? Vissa linjedragningar från Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna. *Tidskrift utgiven av Juridiska Föreningen i Finland* 1/2013. s. 36–49. (Nordström 2013)

Oxford Aviation Academy: Air Law. ATPL Ground Training Series. Neljäs painos. Oxford Aviation Academy (UK) limited / Transair (UK) Ltd. Singapore 2008. (Oxford 2008)

Pentikäinen, Laura: Itsekriminointisuoja oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin takeena ja suhteessa vapaaseen todistusteoriaan. *Defensor Legis* 2/2012. s. 224–248. (Pentikäinen 2012)

Pölönen, Pasi: Henkilötodistelu rikosprosessissa. Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen julkaisuja. A-sarja; n:o 236. Suomalainen Lakimiesyhdistys. Vammala 2003. (Pölönen 2003)

Reason, James: Managing the Risks of Organizational Accidents. Ashgate Publishing Company. Guildford ja King's Lynn 1997. (Reason 1997)

Tapanila, Antti: Itsekriminointisuoja tiedonanto- ja toimimisvelvollisuuden rajoitteena. *Defensor Legis* 5/2010 s. 559–584. (Tapanila 2010)

Trechsel, Stefan: Human Rights in Criminal Proceedings. Oxford University Press. King's Lynn 2005. (Trechsel 2005)

Virolainen, Jyrki: Rikosprosessioikeus I. Pandecta Oy. Rovaniemi 1998. (Virolainen 1998)

Virolainen, Jyrki – Pölönen Pasi: Rikosprosessioikeus I: Rikosprosessin perusteet. WSOY. Helsinki 2003. (Virolainen – Pölönen 2003)

Virolainen, Jyrki – Pölönen, Pasi: Rikosprosessioikeus II: Rikosprosessin osalliset. Pölösen kirjoittama kappale IV Epäilty ja syytetty. WSOY. Helsinki 2004. (Pölönen 2004)

Vuorenpää, Mikko: Itsekriminointisuojan tulkinta ja sen vaikutukset todisteluun. Teoksessa

Turun yliopiston oikeustieteellinen tiedekunta 50 vuotta. (toim. Tatu Hyttinen ja Katja Weckström) Turun yliopisto, oikeustieteellinen tiedekunta. Porvoo 2011. (Vuorenpää 2012)

Øyen, Ørnulf: Vernet mot selvinkriminering i straffeprosessen. Fagbokforlaget. Bergen 2010. (Øyen 2010)

VIRALLISLÄHTEET

Todistelu yleisissä tuomioistuimissa. Todistelutyöryhmä. Mietintöjä ja lausuntoja 69/2012. Oikeusministeriö. Helsinki 2012. (OM 69/2012)

HE 57/1994 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle poliisilaiksi ja eräksi siihen liittyviksi laeiksi.

HE 30/1998 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi viranomaisten toiminnan julkisuudesta ja siihen liittyviksi laeiksi.

HE 216/2001 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle laiksi ulosottolain muuttamisesta ja eräksi siihen liittyviksi laeiksi.

HE 139/2005 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle ilmailulaiksi.

HE 211/2009 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle ilmailulaiksi sekä laiksi rajavartiolain 75 §:n muuttamisesta.

HaVM 40/2010 vp – HE 204/2010 vp. Hallintovaliokunnan mietintö n:o 40 hallituksen esityksestä turvallisuustutkintalaiksi, laiksi sotilasilmailuonnettomuuksien tutkinnasta ja laeiksi eräiden niihin liittyvien lakien muuttamisesta sekä ihmishengen turvallisuudesta merellä vuonna 1974 tehdyn kansainvälisen yleissopimuksen liitteen XI-1 lukuun tehdyn muutoksen hyväksymisestä ja laiksi muutoksen lainsäädännön alaan kuuluvien määräysten voimaansaattamisesta.

HE 204/2010 vp. Hallituksen esitys Eduskunnalle turvallisuustutkintalaiksi, laiksi sotilasilmailuonnettomuuksien tutkinnasta ja laeiksi eräiden niihin liittyvien lakien muuttamisesta sekä ihmishengen turvallisuudesta merellä vuonna 1974 tehdyn kansainvälisen yleissopimuksen

liitteen XI-1 lukuun tehdyn muutoksen hyväksymisestä ja laiksi muutoksen lainsäädännön alaan kuuluvien määräysten voimaansaattamisesta.

HE 86/2012 vp. Hallituksen esitys eduskunnalle laeiksi konkurssilain sekä takaisinsaannista konkurssipesään annetun lain 24 §:n muuttamisesta.

Sisäasiainministeriön poliisiosaston ohje lento-onnettomuuksien tutkinnasta 25.6.2009, SMDnro/2009/2302.

Euroopan unionin toiminnasta tehty sopimus, EUVL C 115/47, 9.5.2008.

Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus (EY) N:o 1592/2002, annettu 15 päivänä heinäkuuta 2002, yhteisistä siviili-ilmailua koskevista säännöistä ja Euroopan lentoturvallisuusviraston perustamisesta, EYVL L 240, 7.9.2002, s. 1–21. (1. EASA-asetus)

Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 2003/42/EY, annettu 13 päivänä kesäkuuta 2003, poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, EUVL L 167/23, 4.7.2003, s. 23–36. (poikkeamadirektiivi)

Komission asetus (EY) N:o 1330/2007, annettu 24 päivänä syyskuuta 2007, Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivin 2003/42/EY 7 artiklan 2 kohdassa tarkoitetun siviili-ilmailun alan poikkeamia koskevan tietojen levittämisen täytäntöönpanosäännöistä, EUVL L 295/7, 14.11.2007, s. 7–11.

Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus (EY) N:o 216/2008, annettu 20 päivänä helmikuuta 2008, yhteisistä siviili-ilmailua koskevista säännöistä ja Euroopan lentoturvallisuusviraston perustamisesta sekä neuvoston direktiivin 91/670/ETY, asetuksen (EY) N:o 1592/2002 ja direktiivin 2004/36/EY kumoamisesta, EYVL L 79/1, 19.3.2008, s. 1–49. (2. EASA-asetus)

Komission asetus (EU) N:o 691/2010, annettu 29 päivänä heinäkuuta 2010, lennonvarmistuspalvelujen ja verkkotoimintojen suorituskyvyn kehittämisjärjestelmästä ja lennonvarmistuspalvelujen tarjoamista koskevista yhteisistä vaatimuksista annetun asetuksen (EY) N:o 2096/2005 muuttamisesta, EUVL L 201, 3.8.2010, s. 1–22. (lennonvarmistuspalvelujen suorituskykyasetus)

Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus (EU) N:o 996/2010, annettu 20 päivänä lokakuuta 2010, siviili-ilmailun onnettomuuksien ja vaaratilanteiden tutkinnasta ja ehkäisemisestä ja direktiivin 94/56/EY kumoamisesta, EUVL L 295, 12.11.2010, s. 35–50. (onnettomuustutkinta-asetus)

Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 2012/13/EU, annettu 22 päivänä toukokuuta 2012, tiedonsaantioikeudesta rikosoikeudellisissa menettelyissä, EUVL L 142, 1.6.2012, s. 1–10.

Ehdotus Euroopan parlamentin ja neuvoston asetukseksi poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, asetuksen (EU) N:o 996/2010 muuttamisesta sekä direktiivin 2003/42/EY, komission asetuksen (EY) N:o 1321/2007 ja komission asetuksen (EY) N:o 1330/2007 kumoamisesta, Bryssel 18.12.2012, COM(2012) 776 final, 2012/0361(COD). Saatavilla osoitteesta <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2012:0776:FIN:FI:PDF> (poikkema-asetusehdotus 18.12.2012, COM(2012) 776 final)

Ehdotus Euroopan parlamentin ja neuvoston asetukseksi poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, asetuksen (EU) N:o 996/2010 muuttamisesta sekä direktiivin 2003/42/EY, komission asetuksen (EY) N:o 1321/2007 ja komission asetuksen (EY) N:o 1330/2007 kumoamisesta, 10735/3/13 REV.

Commission staff working paper, Impact assessment, Accompanying document to the Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on occurrence reporting in civil aviation (COM(2012) 776 final) SWD(2012) 442 final. Saatavilla osoitteesta

[http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SWD:2012:0441\(52\):FIN:EN:PDF](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SWD:2012:0441(52):FIN:EN:PDF)

MUUT LÄHTEET

Aalto, Elisa – Pöllänen, Markus – Mäntynen, Jorma – Mäkelä, Tommi – Rauhamäki, Harri:: Suomen lentoliikenne vuoteen 2025 – neljä skenaariota. Trafifin julkaisuja 12/2012. (Trafifin julkaisuja 12/2012)

Brymer, Tim: Prosecution of Your Crew Following an Incident in a Foreign Country: Are You Ready for This? Flight International Conference, Dubai 1.-2.12.2008. Saatavilla osoitteesta <http://www.skybrary.aero/bookshelf/books/541.pdf>.

28.11.2013 (Brymer 2008)

Just Culture Guidance Material for Interfacing with the Judicial System. Versio 1.0, 11.02.2008, viitenro 08/02/06-07. Eurocontrol. Saatavilla osoitteesta

<http://publish.eurocontrol.int/sites/default/files/content/documents/nm/safety/safety-eatm-just-culture-guidance-material-for-interfacing-with-the-judicial-system.pdf>.

28.11.2013 (Eurocontrol 2008)

Kämpfe, Fredrik: Evolution of Just Culture in occurrence reporting – a legal/legislative perspective. Seminar on Just Culture in the context of occurrence reporting schemes. Bryssel 19.4.2012. Powerpoint-esitys. (Kämpfe 2012)

Onnettomusstutkintakeskuksen internet-sivusto – Onnettomuus- ja vaaratilannetutkinta.

Saatavilla osoitteesta <http://www.turvallisuustutkinta.fi/Etusivu/OTKES>. 22.7.2013

A Roadmap to Just Culture. Enhancing the Safety Environment. Ensimmäinen painos. Global Aviation Information Network (GAIN) Working Group E, Flight ops/ATC Ops Safety Information Sharing. 2004. Saatavilla osoitteesta http://flightsafety.org/files/just_culture.pdf.

28.11.2013 (GAIN 2004)

Skybrary-internetsivusto – ICAO. Saatavilla osoitteesta

[http://www.skybrary.aero/index.php/International_Civil_Aviation_Organisation_\(ICAO\)](http://www.skybrary.aero/index.php/International_Civil_Aviation_Organisation_(ICAO)).

3.7.2013. (Skybrary/ICAO)

Sokero, Mikko: OTKES:n tutkintaraportti todisteena oikeudessa. Ilmailu 8/2011. Kouvola 2011. (Ilmailu-lehti 8/2011)

Torkkeli, Anne: Normit, norminantajat ja normihierarkia ilmailussa. FI/IRI Refresher Seminar 1/(40)2013 25.05.2013. Powerpoint-esitys. (Torkkeli 2013)

Trafin Suomen ilmailun turvallisuuden vuosikatsaus 2011. Saatavilla osoitteesta http://www.trafi.fi/filebank/a/1349173221/7a5f77e7182866fbf146634e6e93ba28/10347-Trafin_julkaisuja_20-2012_-_Suomen_ilmailun_turvallisuus_2011.pdf.
28.11.2013

Tutkintaselostus C3/2000L. Rullausvaurio Helsinki-Vantaan lentoasemalla 31.1.2000. Onnettomuustutkintakeskus. Saatavilla osoitteesta <http://www.turvallisuustutkinta.fi>. (OTKES C3/2000L)

Tutkintaselostus B3/2008L. Lento-onnettomuus Taipalsaarella 15.8.2008. Onnettomuustutkintakeskus. Helsinki 2009. Saatavilla osoitteesta <http://www.turvallisuustutkinta.fi>. (OTKES B3/2008L)

Tutkintaselostus B1/2009L. Riippuliito-onnettomuus Jämsässä 15.2.2009. Onnettomuustutkintakeskus. Saatavilla osoitteesta <http://www.turvallisuustutkinta.fi>. (OTKES B1/2009L)

van Dam, Roderick: The Just Culture Deliverables: Model Prosecution Policy, Support and Communication. Istanbul 20.-21.9.2012. Powerpoint-esitys. (van Dam 2012)

Vuola, Mette: Kaupallisen lentoliikenteen toimintaympäristön murroksen ja rakennemuutosten vaikutus lentoliikenteen turvallisuuteen. Trafin julkaisuja 28/2012. Liikenteen analyysit, Teema-analyysi. (Trafin julkaisuja 28/2012)

Vuola, Mette: Kaupallisen lentoliikenteen toimintaympäristön murros ja lentoliikenteen turvallisuus. Taustainfo medialle 26.10.2012. Powerpoint-esitys. (Trafi/Vuola 2012)

OIKEUSTAPAUKSET

Euroopan neuvoston ihmisoikeustuomioistuin

EIT *Engel ja muut v. Alankomaat* (8.6.1976)
 EIT *Funke v. Ranska* (25.2.1993)
 EIT *K. v. Itävalta* (26.5.1993)
 EIT *Bendenoun v. Ranska* (24.2.1994)
 EIT *Fayed v. Yhdistynyt kuningaskunta* (21.9.1994)
 EIT *Tora Tolmos v. Espanja* (17.5.1995)
 EIT *Murray v. Yhdistynyt kuningaskunta* (8.2.1996)
 EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996)
 EIT *Serves v. Ranska* (20.9.1997)
 EIT *Averill v. Yhdistynyt kuningaskunta* (6.6.2000)
 EIT *I.K.L, G.M.R ja A.K.P v. Yhdistynyt kuningaskunta* (19.9.2000)
 EIT *Heaney ja McGuinness sekä Quinn v. Irlanti* (21.12.2000)
 EIT *Telfner v. Itävalta* (20.3.2001)
 EIT *J.B. v. Sveitsi* (3.5.2001)
 EIT *Allen v. Yhdistynyt kuningaskunta* (tutkimattajättämispäätös 10.9.2002 no. 76574/01)
 EIT *Allan v. Yhdistynyt kuningaskunta* (5.11.2002)
 EIT *King v. Yhdistynyt kuningaskunta* (8.4.2003)
 EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004)
 EIT *Kansal v. Yhdistynyt kuningaskunta* (27.4.2004)
 EIT *Jalloh v. Saksa* (11.7.2006)
 EIT *O'Halloran ja Francis v. Yhdistynyt kuningaskunta* (29.6.2007)
 EIT *Lüchhof ja Spanner v. Itävalta* (10.1.2008)
 EIT *Bykov v. Venäjä* (10.3.2009)
 EIT *Marttinen v. Suomi* (21.4.2009)
 EIT *Brusco v. Ranska* (14.10.2010)

Yhdysvaltain korkein oikeus

Miranda v. Arizona 384 US 436 (1966)

Korkein oikeus

KKO 2002:116
 KKO 2002:122
 KKO 2009:27
 KKO 2009:80
 KKO 2010:41
 KKO 2010:49
 KKO 2011:46

Vantaan käräjäoikeus

2.12.2002, 02/4336

Keski-Suomen kärjäoikeus

30.8.2011, 11/2612

Helsingin kärjäoikeus

15.2.2013, 13/1600

LYHENTEET

DL	Defensor Legis (aikakauskirja)
EASA	European Aviation Safety Agency, Euroopan lentoturvallisuusvirasto
ECAC	European Civil Aviation Conference
ECCAIRS	European Coordination Centre for Accident and Incident Reporting Systems
EIS	Euroopan neuvoston ihmisoikeussopimus
EIT	Euroopan neuvoston ihmisoikeustuomioistuim
ETL	Esitutkintalaki (30.4.1987/449)
GAIN	Global Aviation Information Network
IATA	International Air Transport Association
ICAO	International Civil Aviation Organization, Kansainvälinen siviili-ilmailujärjestö
IlmailuL	Ilmailulaki (22.12.2009/1194)
JAA	Joint Aviation Authorities
JAR	Joint Aviation Requirements
JulkL	Laki viranomaisten toiminnan julkisuudesta (21.5.1999/621)
KKO	Korkein oikeus
KonkL	Konkurssilaki (20.2.2004/120)
KP-sopimus	YK:n kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskeva kansainvälinen yleissopimus 23.3.1976 (SopS 7/1976)
KäO	Käräjäoikeus
LM	Lakimies (aikakauskirja)
ML	Merilaki (15.7.1994/674)
OK	Oikeudenkäymiskaari (1.1.1734/4)
OM	Oikeusministeriö
OTKES	Onnettomuustutkintakeskus
PL	Suomen perustuslaki (11.6.1999/731)
PoliisiL	Poliisilaki (7.4.1995/493)
RL	Rikoslaki (19.12.1889/39)
ROL	Laki oikeudenkäynnistä rikosasioissa (11.7.1997/689)
SEUT	Euroopan unionin toiminnasta tehty sopimus
SjäLaitosL	Laki syyttäjälaitoksesta (13.5.2011/439)

TLL	Tieliikennelaki (3.4.1981/267)
TurvallisuusTL	Turvallisuustutkintalaki (20.5.2011/525)
UK	Ulosottokaari (15.6.2007/705)
UETL	Esitutkintalaki (22.7.2011/805)
UPKL	Pakkokeinolaki (22.7.2011/806)
UPoIL	Poliisilaki (22.07.2011/872)
VML	Laki verotusmenettelystä (18.12.1995/1558)

1 JOHDANTO

1.1 Johdatus aiheeseen ja tutkielman tavoitteet

Euroopan neuvoston ihmisoikeussopimuksen (EIS) 6.1 artiklan oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin vaatimusta ja EIS 6.2 artiklan syyttömyysolettamaa pidetään yhtenä rikosprosessioikeuden keskeisimmistä periaatteista. Itsekriminointisuoja, eli rikoksesta epäillyn oikeus olla myötävaikuttamatta oman syyllisyytensä selvittämiseen, on eräs EIS 6 artiklan osista. Samalla se on yksi monitahoisimmista ja vaikeimmin hahmotettavista oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin tekijöistä. Itsekriminointisuoja on viime vuosina saanut paljon huomiota kotimaisessa oikeuskirjallisuudessa Euroopan neuvoston ihmisoikeustuomioistuimen (EIT) Suomea koskevan tapauksen EIT *Marttinen v. Suomi* (21.4.2009) ja sitä seuranneiden korkeimman oikeuden tapausten KKO 2009:80 ja 2010:41 myötä. Voidaan sanoa, että vasta näiden ratkaisujen myötä itsekriminointisuojan laajuus ja moniulotteisuus ovat tavoittaneet kotimaisen oikeuskäytännön ja oikeustila on muuttumassa yhdenmukaiseksi EIT:n linjan kanssa. Selkeintä kehitys on ollut insolvenssioikeudessa, jonka alalla yhteentörmäykset itsekriminointisuojan kanssa ovat olleet näkyvimpiä. Konkurssilakiin (20.2.2004/120, KonkL) ja ulosottokaareen (15.6.2007/705, UK) on tehty muutoksia, joilla itsekriminointisuoja on otettu huomioon lainsäädännössä.

Itsekriminointisuojan ytimeen kuuluu rikoksesta epäillyn oikeus pysyä vaiti. Suojaan kuuluu myös oikeus olla luovuttamatta syyllisyytään tukevia asiakirjoja sekä epäasiallisten painostuskeinojen, kuten uhkasakon ja vankeuden, käytön kieltä syyllisyyttä osoittavan näytön saamiseksi. Itsekriminointisuoja ilmenee selkeimmillään ja puhtaimmillaan rikosprosessissa. Suojan ulottuvuus henkilöllisessä, ajallisessa ja asiallisessa suhteessa muuttuu vaikeammin hahmotettavaksi, kun rikosprosessia edeltää tai sen kanssa samanaikaisesti on käynnissä jokin muu menettely, jossa on sanktioitu tiedonantovelvollisuus. Menettely voi olla hallinnollinen prosessi, jossa rikoksesta epäilty on pakotettu rangaistuksen uhalla antamaan tietoja, jotka voivat asettaa hänet syytteen vaaraan.

Siviili-ilmailussa turvallisuusajattelulla on vahva rooli ja lentomatkustaminen on turvallisin matkustusmuoto suhteutettuna kuljetettujen matkustajien määrään ja kuljettuun matkaan.¹

¹ Trafi/Vuola 2012.

Tässä tutkielmassa tarkastelen itsekriminointisuojausta suhteessa siviili-ilmailun oikeudenmukaiseen toimintakulttuuriin, *Just Cultureen*, joka on osa laajempaa ilmailun turvallisuuskulttuuria (*Safety Culture*). *Just Culture* tarkoittaa luottamuksen ilmapiiriä, jossa toimivia henkilöitä rohkaistaan tuottamaan turvallisuuteen liittyvää tietoa, ja jossa on selkeä raja hyväksyttävän ja kielletyn toiminnan välillä². *Just Culture* liittyy tapaan ajatella kuinka monimutkaisten organisaatioiden toiminnassa vaaratilanteet ja onnettomuudet syntyvät. Tällaisessa toiminnassa onnettomuus tai vaaratilanne on harvoin yhden ainoan tapahtuman tai henkilön aiheuttama vaan useiden tekijöiden yhteisvaikutusta.

Just Culturen ajatus on ilmailun poikkeamailmoitusjärjestelmän taustalla ja järjestelmä on keskeinen osa ilmailun turvallisuuskulttuuria. Siviili-ilmailun poikkeamailmoitusten³ tallentamisen ja analysoinnin avulla ilmailualan toimijat, kuten lentoyhtiöt, lentokoulut, navigointi- ja lennonjohtopalveluja tuottavat yritykset sekä valvovat viranomaiset, saavat tietoa havaituista poikkeamista laitteiden ja henkilöstön normaalissa toiminnassa, läheltä piti -tilanteista sekä onnettomuuksista. Poikkeamailmoitusjärjestelmää ei ole kehitetty syyllisyyden selvittämiseksi vaan sen tehtävänä on kerätä tietoa organisaatiossa piilevistä ongelmista ja virheellisistä toimintamalleista. Se toimii ennakkovaroitusjärjestelmänä, jonka avulla poikkeamiin voidaan puuttua ennen kuin niillä on vakavia seurauksia.⁴

Just Culture ilmenee myös onnettomuus-, tai nykyiseltä nimetään turvallisuustutkinnassa, jonka Onnettomuustutkintakeskus (OTKES) tekee onnettomuuden tai läheltä piti -tilanteen johdosta. Tutkinnan tarkoituksena on onnettomuuden syyn, ei oikeudellisen vastuun, selvittäminen ja sen aikana kerättävää turvallisuustietoa pyritään suojaamaan julkisuudelta ja väärinkäytöltä. Turvallisuustutkintaa tehdään myös muilla aloilla kuin ilmailussa tapahtuneiden onnettomuuksien vuoksi, esimerkiksi meri- ja tieliikenteessä. Turvallisuustutkinnan tarkoituksena on tuottaa ilmailun turvallisuustietoa samalla tavoin kuin poikkeamailmoitusjärjestelmänkin, ja vastaavanlaisia itsekriminointisuojaajan ongelmia kuin poikkeamailmoituksissa ilmenee myös turvallisuustutkinnassa. Näin ollen turvallisuustutkinnan käsitteleminen rinnan poikkeamaraportoinnin kanssa on luontevaa.

² Reason 1997, s. 195.

³ Liikenteen turvallisuusvirastolle on tehtävä ilmoitus ilma-aluksen toimintaan, huoltoon, korjaukseen ja valmistukseen sekä lentopaikan toimintoihin ja lennonvarmistuspalveluihin liittyvistä vaaratilanteista, toiminnan keskeytyksistä, vioista, virheistä tai muista poikkeuksellisista tilanteista (**poikkeamista**), jotka vaarantavat, tai jos niihin ei puututa, vaarantaisivat ilma-aluksen taikka siinä olevien henkilöiden tai kenen tahansa muun henkilön turvallisuuden (Ilmailumääräys GEN M1-4, kohta 4 Poikkeamista ilmoittaminen, 4.1 Pakollinen ilmoitus).

⁴ Trafín julkaisu 28/2012, s. 27–28.

Ennusteiden mukaan lentoliikenne kasvaa vuoteen 2030 mennessä n. viiden prosentin vuosivauhdilla, mikä tarkoittaa liikenteen kaksinkertaistumista vuoden 2011 tasoon nähden eikä lentämistä korvaavaa matkustusmuotoa pitkillä matkoilla ole näköpiirissä. Kansainvälisen siviili-ilmailujärjestön ICAO:n tavoitteena on, että kasvavista liikennemääristä huolimatta lentoturvallisuus pysyy samalla korkealla tasolla. Tosiasiallisesti onnettomuuksien määrän suhteessa liikennesuoritteeseen on vähennyttävä huomattavasti, jotta absoluuttinen turvallisuustaso säilyy samana tai turvallisuustilanne kohentuu positiivisesti.⁵ Näin ollen tällä hetkellä vallitseva hyvä turvallisuustaso ei riitä ja kaikki toimenpiteet ilmailun turvallisuuden kehittämiseksi ovat perusteltuja. Raportointijärjestelmän toimivuus, tietojen väärinkäytön estäminen ja raportoinnille avoimen kulttuurin ylläpitäminen ovat tässä keskeisessä asemassa.⁶

Tämän työn kannalta kiinnostava on tilanne, jossa lentotoiminnassa on tapahtunut poikkeama tai onnettomuus. Poikkeaman tai onnettomuuden johdosta on siihen osallisille syntynyt poikkeamailmoitusvelvollisuus tai onnettomuudesta on aloitettu turvallisuustutkinta. Lisäksi samasta tapahtumasta mahdollisesti aloitetaan esitutkinta rikosepäilyn vuoksi. Täyttäessään ilmoitusvelvollisuutensa tai antaessaan lausuman turvallisuustutkinnassa tapahtuman osallinen saattaa paljastaa tietoja, jotka voivat asettaa hänet rikossyytteen vaaraan. Ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöminen johtaa ilmailulain (22.12.2009/1194, IlmailuL) 16 luvussa tarkoitettuun hallinnolliseen sanktioon, ankarimmillaan Liikenteen turvallisuusviranomaisen Trafin määräämään toimintakieltoon, mikä puolestaan voi johtaa ammatinharjoittamisen estymiseen. Käsillä on siis hallinnollisessa menettelyssä sanktiouhkainen ilmoitus- ja myötävaikustusvelvollisuus ja joko samanaikaisesti käynnissä oleva, tai myöhemmin alkava samaan tapahtumaan liittyvä, rikosprosessi. Tällöin keskeinen kysymys on ovatko itsekriminointisuoja ja ilmailun *Just Culture* ja siihen olennaisena osana kuuluva raportointivelvollisuus sovitettavissa yhteen siten, että turvataan turvallisuustiedon saaminen myös tulevaisuudessa? Suomen mittakaavassa itsekriminointisuojan ja poikkeamailmoitusjärjestelmän tai turvallisuustutkinnan väliset ristiriitatilanteet ovat harvinaisia. Kansainvälisen ilmailuyhteisön sisällä huoli poikkeamailmoituksissa annettavien tietojen joutumisesta väärin käsiin ja mahdolliseen rikosvastuuseen joutuminen tahattomien tekojen ja ilmoitusvelvollisuuden noudattamisen vuoksi on todellinen⁷.

⁵ Trafin julkaisu 28/2012, s. 16.

⁶ Ilmailun ja lentoliikenteen kansantaloudellista vaikutusta kuvaa se, että ilmailuala tuottaa 3,2 prosenttia Suomen bruttokansantuotteesta ja välilliset työpaikat mukaan lukien työllistää yli 100 000 ihmistä. International Air Transport Associationin (IATA) teettämän tutkimuksen mukaan noin 36 prosenttia ulkomaisista matkailijoista saapuu Suomeen lentäen (Trafin julkaisu 12/2012, s. 1, 15).

⁷ Esim. Brymer 2008.

1.2 Tutkielman rakenne ja lähdeaineisto

Tutkielma koostuu viidestä luvusta. Luvussa kaksi tarkastelen itsekriminointisuojaan sisältöä ja oikeuslähteitä ja pyrin löytämään EIT:n tämän hetkisen tulkinnan itsekriminointisuojaan sisällöstä. Koska EIT:n oikeuskäytäntö on Suomea velvoittavaa, työn painopiste on luonnollisesti näiden ratkaisujen käsittelyssä kansallisen lainsäädännön ja oikeuskäytännön kustannuksella. Kotimaisesta oikeuskäytännöstä käyn läpi erityisesti mainitut korkeimman oikeuden tapaukset KKO 2009:80 ja 2010:41, ja lainsäädännöstä keskeisen itsekriminointisuojaan koskevan lainsäädännön. Käsittelen itsekriminointisuojaan erityisesti rikosprosessin kanssa samanaikaisessa hallinnollisessa menettelyssä.

Luvun kolme aluksi esittelen ilmailuoikeuden oikeuslähteitä ja keskeisimpiä norminantajia sekä toimijoita. Johdanto ilmailualan sääntelyyn on perusteltua siksi, että ilmailualan normien valmistelu on poikkeuksellisen kansainvälistä ja poikkeaa muista oikeudenaloista monitasoisuudellaan. Käyn läpi *Just Culturen* asemaa osana laajempaa organisaatioiden turvallisuuskulttuuria ja sen taustalla olevia ajatuksia. Ilmailun turvallisuuskulttuurin ja *Just Culturen* osalta lähdeaineisto poikkeaa perinteisestä oikeustieteellisen tutkielman lähdemateriaalista. Kyseessä on alun perin psykologian alaan kuuluva tutkimusala ja turvallisuuskulttuurin (*Safety Culture*) ja *Just Culturen* osalta keskeisenä lähdemateriaalina on professori James Reasonin teos aiheesta sekä Euroopan lennonvarmistusjärjestö Eurocontrolin ja GAIN-työryhmän (Global Aviation Information Network) tuottama materiaali.

Käsittelen ilmailun poikkeamailmoituksista saatavan ja turvallisuustutkinnassa kertyvän turvallisuustiedon yleisöjulkisuutta, esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisen tiedonsaantioikeutta näistä tiedoista sekä hyödynnettävyyttä todisteena oikeudenkäynnissä. Itsekriminointisuojaan on tässä työssä ymmärretty ulottuvan myös esitutkintaan ja syyteharkintaan siten, että esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisten tiedonsaantioikeuden käsitteleminen on perusteltua. Turvallisuustiedon yleisöjulkisuus puolestaan liittyy läheisimmin raportoinnin luottamuksellisuuden turvaamiseen ja tietojen väärinkäyttämisen estämiseen mutta sen käsitteleminen edellä mainittujen teemojen kanssa tuntuu luontevalta. Käsittelen myös IlmailuL 16 luvun hallinnollisia seuraamuksia, jotka tulevat sovellettavaksi muun muassa raportointivelvollisuuden laiminlyöntitapauksissa, sekä käyn lyhyesti läpi ilmailussa sovellettavaksi tulevat keskeisimmät rikoslain (19.12.1889/39, RL) rangaistussäännökset.

Luvussa neljä pyrin sovittamaan yhteen itsekriminointisuojaan ja ilmailun turvallisuustiedon keräämisjärjestelmän pitäen mielessä *Just Culturen* periaatteen. Käsittelen voimassa olevassa lainsäädännössä omaksuttuja ratkaisuja itsekriminointisuojaan aiheuttaman ongelman ratkaisemiseksi esittelemällä lyhyesti konkurssilain ja ulosottokaaren vaitiolomalliin ja palomuurimalliin perustuvat ratkaisut. Lisäksi käsittelen oikeusministeriön todistelutyöryhmän oikeudenkäymiskaaren (1.1.1734/4, OK) 17 luvun uudistamista koskevaa mietintöä erityisesti hyödyntämiskiellon osalta. Lopuksi arvioin näiden mallien soveltuvuutta ilmailun poikkeamailmoitusjärjestelmään ja *Just Culturen* periaatteisiin.

Luvussa viisi teen yhteenvedon itsekriminointisuojaan ja ilmailun *Just Culturen* yhteensovittamisesta. Koko työn aikana pyrin tuomaan esille perusteluja miksi *Just Culturen* periaatteeseen perustuvan ilmailun turvallisuustiedon keräämisjärjestelmän säilyttäminen on tärkeää ja arvokasta ilmailun turvallisuuskulttuurin kannalta.

1.3 Tutkielman metodi ja aiheen rajaus

Tutkielmani metodi on lainopillinen. Tutkielmassani keskityn voimassa olevan lainsäädännön ja oikeuskäytännön systematisoimiseen ja tulkitsemiseen. Pyrin hahmottamaan lainkohtien tulkinnan erityiset ongelmakohdat ja esittämään tulkintasuosituksia niiden ratkaisemiseksi. Tutkielmani tavoitteena on vastata edellä mainittuihin kysymyksiin voimassa olevan lainsäädännön ja oikeuskäytännön pohjalta sekä esittää ratkaisuehdotuksia ja -malleja ilmeneviin ristiriitoihin.

Muutamia edellä mainitussa lähdemateriaalissa esiintyviä ja aihettani läheisesti sivuavia kysymyksiä, jotka ovat nousseet tutkielmaa kirjoittaessani esiin, olen joutunut rajaamaan tutkielmani ulkopuolelle. Ensiksi *Just Culture* -malliin kuuluvan törkeän huolimattomuuden (*gross negligence*) määrittely ja sen vertaaminen kotimaisen rikosoikeuden tuottamusopin törkeän huolimattomuuden määrittelyyn vaatisi kokonaan oman työnsä asian perinpohjaiseksi käsittelemiseksi. Toinen aihettani sivuava kysymys, jonka olen rajannut käsittelyn ulkopuolelle, on Ilmailulaissa tarkoitettujen hallinnollisten sanktioiden suhde rikoslakirikoksista, kuten liikenneturvallisuuden vaarantamisesta, määrättäviin rangaistuksiin kaksoisrangaistavuuden kiellon näkökulmasta. En myöskään käsittele kaupallisen

lentoliikenteen harjoittajan tai lennonjohtopalvelua tarjoavan yhteisön palveluksessa tehtyyn rikokseen mahdollisesti liittyvää rikosvastuun kohdentumisen problematiikkaa.

2 ITSEKRIMINOINTISUOJA

2.1 Syyttömyysolettama ja itsekriminointisuoja

2.1.1 Oikeudenmukainen oikeudenkäynti ja syyttömyysolettama

Euroopan neuvoston ihmisoikeussopimuksen (EIS) 6.1 ja 6.2 artikloissa säädetään oikeudenmukaisesta oikeudenkäynnistä ja syyttömyysolettamasta. EIS 6.1 Artiklan mukaan

”jokaisella on oikeus kohtuullisen ajan kuluessa oikeudenmukaiseen ja julkiseen oikeudenkäyntiin laillisesti perustetussa riippumattomassa ja puolueettomassa tuomioistuimessa silloin, kun päätetään hänen oikeuksistaan ja velvollisuuksistaan tai häntä vastaan nostetusta rikossyytteestä. Päätös on annettava julkisesti, mutta lehdistöltä ja yleisöltä voidaan kieltää pääsy koko oikeudenkäyntiin tai osaan siitä demokraattisen yhteiskunnan moraalin, yleisen järjestyksen tai kansallisen turvallisuuden vuoksi nuorten henkilöiden etujen tai osapuolten yksityiselämän suojaamisen niin vaatiessa, tai siinä määrin kuin tuomioistuin harkitsee ehdottoman välttämättömäksi erityisolosuhteissa, joissa julkisuus loukkaisi oikeudenmukaisuutta.”

Syyttömyysolettama on julkilausuttu EIS 6.2 artiklassa ja YK:n kansalaisoikeuksia ja poliittisia oikeuksia koskevan kansainvälisen yleissopimuksen (16.12.1966, KP-sopimus) 14.2 artiklassa⁸ ja se kuuluu keskeisesti ja nykyään itsestään selvänä osana oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin tekijöihin. EIS 6.2 mukaan

”jokaista rikoksesta syytettyä on pidettävä syyttömänä, kunnes hänen syyllisyytensä on laillisesti näytetty toteen.”

Syyttömyysolettaman avulla on syyttäjän vahvan aseman vastapainoksi pyritty helpottamaan epäillyn ja syytetyn asemaa. Pyrkimyksenä ei ole antaa syytetylle parempaa asemaa suhteessa syyttäjään vaan prosessuaaliseen tasavertaisuuteen pyrkimisestä, *equality of arms* -periaatteen

⁸ KP-sopimus 14.2: Jokaisella rikoksesta syytetyllä on oikeus tulla pidetyksi syyttömänä, kunnes hänen syyllisyytensä on laillisesti toteen näytetty.

mukaisesti. Syyttömyysolettamassa on kyse ensisijaisesti prosessuaalisten normien tulkintaan vaikuttavasta periaatteesta.⁹

2.1.2 Itsekriminointisuoja syyttömyysolettaman osana

Itsekriminointisuoja, josta on käytetty nimeä myötävaikuttamattomuusperiaate, itsensä syyllistämiskielto, tai *nemo tenetur se ipsum accusare* -periaate¹⁰ on epäillylle tai syytetylle kuuluva oikeus. Se on kehittynyt alun perin Englannissa 1200-luvulta lähtien kanonisen oikeuden piirissä käytössä olleen *ex officio* -valan käytön herättämän vastustuksen johdosta ja muotoutunut *common law* -periaatteeksi 1600-luvun jälkeen. Englannista itsekriminointisuoja on levinnyt muihin *common law* -maihin ja muun muassa Yhdysvalloissa periaate on vahvistettu perustuslain viidennessä lisäyksessä (*amendment*), jonka mukaan kukaan ei ole velvollinen todistamaan itseään vastaan.¹¹

KP-sopimuksen 14.3(g) artikla sisältää nimenomaisen säännön itsekriminointisuojaista:

”Jokaisella on tutkittaessa rikossyytettä häntä vastaan oikeus täysin yhdenvertaisena seuraaviin vähimmäistakeisiin – (g) olla tulematta pakotetuksi todistamaan itseään vastaan tai tunnustamaan syyllisyytensä.”

KP-sopimuksesta poiketen EIS ei sisällä määräystä itsekriminointisuojaista mutta normi on vakiintunut Euroopan neuvoston ihmisoikeustuomioistuimen ratkaisukäytännössä ja sen katsotaan sisältyvän EIS 6.1 artiklan oikeuden mukaisen oikeudenkäynnin vaatimuksiin ja olevan osa EIS 6.2 artiklan syyttömyysolettamaa¹² ja se on keskeinen prosessuaalisen tasavertaisuuden turvaamiskeino. Syyttömyysolettaman ja itsekriminointisuojan ero on kuitenkin selvä. Syyttömyysolettama alkaa horjua syyllisyyttä tukevan näytön vahvistuessa mutta itsekriminointisuoja pysyy voimassa ja takaa sen, ettei epäiltyä tai syytettyä edelleenkaan voida velvoittaa aktiivisesti selvittämään omaa syyllisyyttään.

⁹ Pölönen 2004, s. 284–285. Ks. myös Virolainen 1998, s. 141–142.

¹⁰ Englanninkielisessä materiaalissa *right not to incriminate oneself/self-incriminate*.

¹¹ Tapanila 2010, s. 561, myös EIT:n tuomari Walshin enemmistön kantaan yhtyvä mielipide ratkaisussa EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996) sekä EIT:n tuomari Pavlovskin eriyvä mielipide ratkaisussa EIT *O’Halloran ja Francis v. Yhdistynyt kuningaskunta* (29.6.2007).

¹² Tapanila 2010, s. 562, myös EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996) § 68: ” although not specifically mentioned in Article 6 of the Convention (art. 6), the right to silence and the right not to incriminate oneself are generally recognised international standards which lie at the heart of the notion of a fair procedure under Article 6 (art. 6). – – In this sense the right (*The right not to incriminate oneself*, lisäys kirjoittajan), is closely linked to the presumption of innocence contained in Article 6 para. 2 of the Convention (art. 6-2)”.

Syyttömyysolettamaa koskevan EIS 6.2 artiklan periaatteen on katsottu sisältävän seuraavat elementit:

1. tuomioistuimella ei saa olla ennakkokäsitystä epäillyn syyllisyydestä,
2. tuomioistuimen on parhaan kykynsä mukaan pyrittävä aineellisesti oikeaan ratkaisuun,
3. epäillyllä on oikeus valmistella puolustustaan ja esittää vastanäyttöä (sisältää syyttäjän velvollisuuden informoida syytettyä syytteen sisällöstä),
4. todistustaakka on syyttäjällä,
5. epäselvyydet näyttökysymyksissä luetaan syytetyn eduksi,
- 6. syytetyllä on oikeus olla todistamatta itseään vastaan ja oikeus vaieta,**
7. syytettyä on kohdeltava prosessissa syyttömänä, ja
8. syytteen hylkäävän tuomion on selkeästi vahvistettava syytetyn syyttömyys eivätkä sen perustelut saa sisältää vihjailuja syytetyn syyllisyydestä.¹³

Oikeusvaltiollisen lainkäytön peruslähtökohta on, ettei syytetty ole velvollinen myötävaikuttamaan oman syyllisyytensä selvittämiseen. Tämän ajatuksen mukaisesti epäiltyä tai syytettyä ei esitutkinnan tai oikeudenkäynnin aikana voida vastoin tahtoaan velvoittaa toimimaan tietolähteenä tai todistuskeinona asiassa eikä häntä voida pakottaa todistamaan itseään vastaan tai tunnustamaan syyllisyyttään.¹⁴

2.1.3 Itsekriminointisuoja kotimaisessa lainsäädännössä

EIS:n sitovuudesta johtuen ja perustuslain (11.6.1999/731, PL) 21 ja 22 §:n¹⁵ nojalla on kuitenkin selvää, että syyttömyysolettama, ja sen osana oleva itsekriminointisuoja, kuuluvat suomalaisen rikosprosessin oikeusturvatakeisiin. Kotimaisen lainsäädännön osalta laki oikeudenkäynnistä rikosasioissa (11.7.1997/689, ROL) ei sisällä nimenomaista mainintaa syyttömyysolettamasta. Esitutkintalain (30.4.1987/449, ETL) 7.2 §:ssä on nimenomainen säännös siitä, että esitutkinnassa epäiltyä on kohdeltava syyttömänä.¹⁶ Myös uusi 1.1.2014

¹³ Pölönen 2004, s. 284–285. Ks. myös Virolainen 1998, s. 141–142.

¹⁴ Pölönen 2004, s. 299.

¹⁵ PL 21 §: Jokaisella on oikeus saada asiansa käsitellyksi asianmukaisesti ja ilman aiheetonta viivytystä lain mukaan toimivaltaisessa tuomioistuimessa tai muussa viranomaisessa sekä oikeus saada oikeuksiaan ja velvollisuuksiaan koskeva päätös tuomioistuimen tai muun riippumattoman lainkäyttöelimen käsiteltäväksi. Käsitteilyn julkisuus sekä oikeus tulla kuulluksi, saada perusteltu päätös ja hakea muutosta samoin kuin muut oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin ja hyvän hallinnon takeet turvataan lailla.

PL 22 §: Julkisen vallan on turvattava perusoikeuksien ja ihmisoikeuksien toteutuminen.

¹⁶ Pölönen 2004, s. 282 ja s. 301.

voimaan tuleva esitutkintalaki (22.7.2011/805, UETL) sisältää sen 4:2 §:ssä säännöksen syyttömyysolettamasta ja saman luvun 3 §:ssä itsekriminointisuojausta¹⁷.

Viitteitä itsekriminointisuojaajan olemassaolosta löytyy muistakin laeista. Oikeudenkäymiskaaren (1.1.1734/4, OK) 17:24 § koskee todistajan kieltäytymisoikeutta ja sen mukaan todistaja saa kieltäytyä kertomasta seikkaa tai vastaamasta kysymykseen, jos hän ei voisi sitä tehdä saattamatta syytteen vaaraan itseään.¹⁸ Itsekriminointisuojaaja ilmentää myös OK 17:12 §:n 1 momentin säännös siitä, että editiovelvollisuus ei koske syytettyä.

2.1.4 Rikoksesta epäillyn muut vähimmäisoikeudet

Rikoksesta epäilty tai syytetty on sekä tutkinnan kohde että oikeudenkäynnissä asianosainen. Akkusatorisen prosessin luonne on johtanut siihen, että syytetyllä on entistä tasavertaisempi asema muihin asianosaisiin, syyttäjään ja asianomistajaan, nähden. Rikoksesta epäillyllä on tietyissä suhteissa enemmän oikeuksia kuin asianomistajalla.¹⁹ EIS 6.3 artikkelissa mainitut rikoksesta syytetyn vähimmäisoikeudet ovat:

1. oikeus saada viipymättä yksityiskohtainen tieto häneen kohdistettujen syytteiden sisällöstä ja perusteista hänen ymmärtämällään kielellä;
2. oikeus saada riittävästi aikaa ja edellytykset valmistella puolustustaan;
3. oikeus puolustautua henkilökohtaisesti tai itse valitsemansa oikeudenkäyntiavustajan välityksellä, ja jos hän ei pysty itse maksamaan saamastaan oikeusavusta, hänen on saatava se korvauksetta oikeudenmukaisuuden niin vaatiessa;
4. oikeus kuulustella tai kuulustuttaa todistajia, jotka kutsutaan todistamaan häntä vastaan, ja saada hänen puolestaan esiintyvät todistajat kutsutuiksi ja kuulustelluiksi samoissa olosuhteissa kuin häntä vastaan todistamaan kutsutut todistajat;
5. oikeus saada maksutta tulkin apua, jos hän ei ymmärrä tai puhu tuomioistuimessa käytettyä kieltä.

¹⁷ Uusi ETL 4:2 §: ”Rikoksesta epäiltyä on kohdeltava esitutkinnassa syyttömänä”, 4:3: ”Rikoksesta epäillyllä on oikeus olla myötävaikuttamatta sen rikoksen selvittämiseen, josta häntä epäillään”.

¹⁸ Ks. Nordström 2013, s. 36. Lisäksi rikoslain 15:10:ssä säädetään törkeän rikoksen ilmoittamatta jättämisestä ja kyseisen lainkohdan esitöissä (HE 6/1997, s. 44) sanotaan, että yleisistä oikeudellisista periaatteista johtuu etteivät törkeää rikosta valmistelevat henkilöt itse ole ilmoitusvelvollisuuden alaisia. Tätä voidaan pitää itsestään selvänä, joten sitä ei ole tarpeen nimenomaisesti ilmoittaa lakitekstissä.

¹⁹ Pölönen 2004, s. 267–268.

Lisäksi syytetyllä on EIS 7. lisäpöytäkirjassa taattu oikeus olla tulematta syytetyksi tai tuomituksi uudelleen saman rikoksen johdosta, eli *ne bis in idem* -sääntö (2 artikla), sekä oikeus hakea muutosta langettavaan tuomioon (4 artikla).

2.2 Itsekriminointisuoja sisältö

2.2.1 Oikeus pysyä vaiti

Itsekriminointisuoja taustalla on todistelun luotettavuuden turvaamisen ja siten asianmukaisesti toimivan rikosprosessuaalisen järjestelmän tavoitteiden lisäksi ennen kaikkea rikosprosessin oikeusturva ja perus- ja ihmisoikeusvaatimukset.²⁰ Suojaan olemassaolo antaa syytetylle suojaa viranomaisten sopimatonta pakottamista vastaan ja vähentää siten väärin tuomioiden mahdollisuutta.²¹ Itsekriminointisuoja lähtee akkusatorisen rikosprosessin perusolettamasta, jonka mukaan syyttäjän on näytettävä syyte toteen turvautumatta pakottamisen tai syytetyn tahdon vastaisesti hankittuun näyttöön.²²

Itsekriminointisuojaan ydinaluetta on rikoksesta epäillyn vaitiolo-oikeus.²³ Rikoksesta epäilty tai syytetty ei *nemo tenetur se ipsum accusare* -normin mukaisesti ole velvollinen antamaan asiassa vastinetta, hänen ei tarvitse lausua asiassa mitään, eikä hänelle voida asettaa esimerkiksi asiakirjan tai katselmusesineen editiovelvollisuutta tai velvoittaa vastaamaan kysymyksiin²⁴. Tämä syytetyn oikeus on yleinen ja on olla voimassa myös muissa prosesseissa kuin siinä, jossa hän on itse syytteen- tai epäilyksenalaisena. OK 17:24 §:n 1 momentin mukaan todistaja saa kieltäytyä kertomasta seikkaa tai vastaamasta kysymykseen, jos hän ei voisi sitä tehdä saattamatta syytteen vaaraan itseään tai läheisiään. Epäillyn tai syytetyn

²⁰ Pölönen 2004, s. 267–268.

²¹ EIT *Murray v. Yhdistynyt kuningaskunta* (8.2.1996) § 45, myös mm. EIT *Allan v. Yhdistynyt kuningaskunta* (5.11.2002) § 44.

²² EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (6.6.2000) § 68: ” – The right not to incriminate oneself, in particular, presupposes that the prosecution in a criminal case seek to prove their case against the accused without resort to evidence obtained through methods of coercion or oppression in defiance of the will of the accused. In this sense the right is closely linked to the presumption of innocence contained in Article 6 para. 2 of the Convention (art. 6-2)”.

²³ Trechsel 2005, s. 342. Trechsel on myös pohtinut sisältääkö oikeus vaieta oikeuden tulla varoitetuksi, ts. tuleeko epäillylle tai syytetylle selvittää hänen oikeutensa vaieta, ja on päätyntä vastaamaan kysymykseen kieltävästi. Trechselin mukaan EIT on ollut haluton ottamaan kantaa todisteiden hyödyntämiseen tulkittessaan EIS 6 artiklaa. Kyse on Yhdysvaltain korkeimman oikeuden ns. *Miranda*-tapausten (*Miranda v. Arizona* 384 US 436 (1966)) mukaisesta vaatimuksesta, jonka mukaan epäillylle on pidättämisen yhteydessä kerrottava hänen oikeudestaan vaieta, lausumiensa käyttämisestä oikeudenkäynnissä sekä oikeudestaan maksuttomaan oikeusapuun. Jos näin ei toimita, ei epäillyn pidättämisen jälkeisiä lausumia voida käyttää todisteena häntä vastaan.

²⁴ ks. mm. EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (6.6.2000).

vaitiolo-oikeuden toinen puoli on se, ettei hänen päättäessään lausua asiassa hänellä ole totuudessapysymisvelvollisuutta toisin kuin asianomistajalla ja todistajalla.²⁵

Vaitiolo-oikeuden kannalta keskeinen EIT:n ratkaisu on EIT *Funke v. Ranska* (25.2.1993). Tapauksessa oli kyse sakon käyttämisestä painostusvälineenä. Tapauksessa tulliviranomaiset kuulustelivat valittajaa ja velvoittivat tämän esittämään tietoja ulkomaisista tileistään. Valittajan kieltäytyttyä antamasta tietoja hänet tuomittiin sakkoihin tiedonantovelvollisuuden laiminlyömisestä. Tuomioistuin katsoi EIS 6 artiklaa rikutun, koska tulliviranomaiset olivat yrittäneet pakottaa valittajaa esittämään itsekriminoivaa aineistoa, jonka viranomaiset olettivat olevan olemassa mutta johon he eivät muilla keinoilla päässeet käsiksi. Keskeistä oli käytetty pakon aste, joka oli EIT:n mukaan yhteensopimaton EIS 6 artiklan kanssa. Huomattavaa on myös se, että valittajaa vastaan ei ollut myöhemmin aloitettu rikosprosessia. Ratkaisua on pidetty itsekriminointisuojaan alaa laajentavana, ja tuomioistuin tarkensi ratkaisuun liittyviä perusteita muun muassa ratkaisussaan EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996), josta lähemmin tiedonantovelvollisuutta koskevassa kohdassa 2.3.2.²⁶

Itsekriminointisuoja ei ole täysin absoluuttinen oikeus vaan epäillyn tai syytetyn vaitioloa voidaan joissain tilanteissa ja tietyin edellytyksin pitää näyttönä syytettyä vastaan mutta hänen vaitioloonsa perustuvia päätelmien varaan ei koskaan voi pääosin tai yksinomaan perustaa syyksilukevaa tuomiota.²⁷ Tilanteessa on lisäksi oltava sellaisia erityispiirteitä, jotka vaativat syytetyn vastausta tai selitystä. Jos epäilty tai syytetty tästä huolimatta vaikenee, voidaan vaitiolo ottaa näyttönä huomioon näyttönä.²⁸ Syytetylle syntyy tällöin selitystaakka, jonka olemassa olosta on kirjallisuudessa eriäviä mielipiteitä²⁹ mutta joka on omaksuttu EIT:n ratkaisukäytännössä. Kysymystä koskevassa tapauksessa EIT *Murray v. Yhdistynyt kuningaskunta* (8.2.1996) oli kyse siitä, rikottiinko syytetyn oikeutta vaitioloon ja oikeutta kieltäytyä todistamasta itseään vastaan, kun todistusharkinnassa otettiin syytetyn vahingoksi huomioon, että hän oli jättänyt vastaamatta hänelle tehtyihin kysymyksiin eikä ollut noudattanut kehotusta todistaa valan nojalla. Valittaja oli kieltäytynyt selittämästä oleskeluaan rikospaikalla, ja syyttäjä oli pystynyt esittämään vakuuttavaa näyttöä syytteen tueksi seikoilla, jotka selkeästi vaativat selittämistä syytetyn taholta niiden horjuttamiseksi. Vaitiolo-oikeus ei kuitenkaan voinut eikä saanut estää sitä, että syytetyltä selvästi selitystä vaativissa tilanteissa

²⁵ Pölönen 2004, s. 303-304 ja mm. EIT *Funke v. Ranska* (25.2.1993) ja EIT *J.B v. Sveitsi* (3.5.2001).

²⁶ Trechsel 2005, s. 353-354, myös Pentikäinen 2012, s. 236.

²⁷ Pölönen 2004, s. 305, Pentikäinen 2012, s. 234.

²⁸ Ervo 2003, s. 8.

²⁹ Ks. Virolainen - Pölönen 2003, s. 170-171.

hänen vaikenemisensa voitiin ottaa huomioon harkittaessa syyttäjän esittämän näytön vakuuttavuutta. EIT katsoi, että valittajan vaitiolo voitiin ottaa huomioon yhtenä mutta ei ainoana syytettä tukevana tekijänä. Kansallinen tuomioistuin viittasi langettavassa tuomiossaan nimenomaisesti syytetyn vaitioloon yhtenä syytettä tukevana perusteena.³⁰ Tapauksessa EIT *Telfner v. Itävalta* (20.3.2001) ihmisoikeustuomioistuin totesi, että vaitiolosta tehtävät langettavaan tuomioon johtavat johtopäätökset voivat olla sallittuja jos prosessissa on esitetty sellaista näyttöä, jonka valossa vaitiololle ei ole maalaisjärjellä ajatellen muuta selitystä kuin se ettei syytetyllä ole mitään todellista syytä syytteen vastustamiselle.³¹

Poikkeuksena vaitiolo-oikeudesta voidaan pitää epäillyn tai syytetyn velvollisuutta ilmoittaa kuka hän on. Velvollisuus ei käy ilmi kansainvälisistä ihmisoikeussopimuksista mutta on nimenomaisesti ilmaistu Genèven sotavankien kohtelua koskevan sopimuksen (12.8.1949, 8/1955, Sotavankisopimus) 17 artiklan 1 kohdassa, jonka mukaan kukin sotavanki on kysyttäessä velvollinen ilmoittamaan nimensä, etunimensä ja arvonsa sekä syntymäaikansa. Velvollisuuden on kohtuullista olettaa olevan voimassa myös rauhan aikana eikä kenelläkään ole oikeutta salata omaa henkilöllisyyttään. Käytännössä velvollisuus antaa viranomaisille oikeuden kohdistaa henkilöön, joka kieltäytyy paljastamasta henkilöllisyyttään, pakkokeinoja tämän suostuttelemiseksi.³² Kotimaisessa lainsäädännössä tämä käy ilmi poliisilain (7.4.1995/493, PoliisiL) 10 §:n 1 momentista, jonka nojalla epäillyn tai syytetyn (jokaisen) on annettava tiedot nimestään, henkilötunnuksesta sekä paikasta, josta hän on tavoitettavissa saman lainkohdan 2 momentissa mainitun kiinniottamisen uhalla.³³

³⁰ EIT *Murray v. Yhdistynyt kuningaskunta* (8.2.1996) 46, 47, 52 ja 54 §. Ks. myös EIT *Averill v. Yhdistynyt kuningaskunta* (6.6.2000) Tapauksessa oli kyse siitä, voitiinko näyttönä syytettyä vastaan käyttää hänen vaikenemistaan poliisikuulusteluissa. EIT viittasi EIT *John Murray v. Yhdistynyt kuningaskunta* -tapauksessa annettuun tuomioon ja totesi, ettei oikeus vaitioloon ollut ehdoton oikeus. Kysymystä siitä, rikkoiko syytetylle haitallisten päätelmien tekeminen EIS 6 artiklaa, oli arvioitava tapauksen kaikkien asianhaarojen valossa ottaen huomioon muun muassa, millaisen arvon kansalliset tuomioistuimet olivat panneet päätelmille todisteiden harkinnassa. Huomioon oli myös otettava tilanteeseen sisältynyt pakon aste. EIT:n mukaan oikeus vaitioloon, ja oikeus olla myötävaikuttamatta oman syyllisyyden selvittämiseen, kuuluivat oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin käsitteen ydinsisältöön. Siten vaitiolo-oikeuden vastaista olisi, jos tuomio perustettaisiin yksinomaan tai pääasiassa syytetyn vaikenemiseen tai kieltäytymiseen kysymyksiin vastaamasta tai antamasta lausumaa todistelutarkoituksessa. EIT vahvisti ratkaisussaan sen, että vaitiolo-oikeus ei voinut eikä saanut estää sitä, että syytetyltä selvästi selitystä vaativissa tilanteissa hänen vaikenemisensa otettiin huomioon harkittaessa syyttäjän esittämän näytön vakuuttavuutta.

³¹ EIT *Telfner v. Itävalta* (20.3.2001) 17–18 §.

³² Trechsel 2005, s. 354–355, Trechselin mukaan painostuskeinona kyseeseen voi tulla sakko tai lyhytaikainen vapaudenmenetykset. Vrt. Sotavankisopimuksen 17 artiklan 2 kohta: ”Jos edellisessä kappaleessa mainittua sääntöä tahallaan rikotaan, voidaan kysymyksessä olevan vangin kohdalta supistaa niitä etuja, mitkä on myönnetty sotavangeille, joilla on hänen arvonsa tai asemansa”.

³³ Ervo 2003, s. 2.

2.2.2 Suoja epäasiallista painostusta vastaan

Rikoksesta epäilty on itsekriminointisuojan nojalla suojattu viranomaisten fyysistä ja psyykkistä painostusta vastaan. Äärimmäisin keino pakon käyttämisessä ja kuultavan taivuttamiseksi kertomaan tietonsa on kiduttaminen, joka on kielletty kansainvälisissä sopimuksissa, eikä itsekriminointisuoja sinänsä tuo uutta suojaa kiduttamista tai halventavaa ja epäinhimillistä kohtelua vastaan. Halventavan tai epäinhimillisen kohtelun kielto koskee itsehillintää heikentävien lääkkeiden käyttämisen, joka voisi olla yksi mahdollinen tapa kuulustelijalle murtaa vastustelevalle kuultavan tahto. Jotta itsekriminointisuoja voidaan sanoa loukatun, täytyy edes jonkinasteista uhkaa tai pakkoa olla käytetty. Pelkästään se, että kuultavaa on kehoitettu tai vaadittu kertomaan totuus, ei riko hänen oikeuttaan pysyä vaiti. Oikeuskirjallisuudessa on esitetty näkemys, jonka mukaan ns. valheenpaljastinkokeeseen pakottaminen voitaisiin katsoa epäinhimilliseksi tai halventavaksi kohteluksi.³⁴

Epäasiallisen painostuksen käyttöä on käsitelty useissa EIT:n ratkaisuissa ja ratkaisevaa niissä on ollut käytetyn painostuksen aste. Tapauksessa EIT *Heaney ja McGuinness sekä Quinn v. Irlanti* (21.12.2000) oli kysymys siitä, saatiinko rikoksen yhteydessä kuultu henkilö velvoittaa vankeusrangaistuksen uhalla kertomaan liikkeistään rikoksen tekoaikana ja tuomita rangaistukseen hänen kieltäytyttyään vastaamasta kysymyksiin. Kuulustelussa valittajille oli selvitetty heidän oikeutensa pysyä vaiti mutta myös kerrottu rangaistusuhasta ja siitä, että heidän lausumaansa voitaisiin käyttää myöhemmin heitä vastaan. EIT totesi, että käytetty pakon aste, vankeusrangaistuksen uhka, oli tosiasiallisesti tehnyt olennaisilta osiltaan tyhjäksi valittajien oikeuden pysyä vaiti. Tuomioistuimen mukaan itsekriminointisuoja soveltui tapaukseen, vaikka kuulusteluhetkellä valittajia vastaan ei ollut nostettu syytettä mistään.³⁵

2.2.3 Pakkokeinojen sietämisvelvollisuus

Itsekriminointisuoja koetellaan usein jo rikoksen esitutkintavaiheessa kerättäessä todistelua rikosprosessuaalisia pakkokeinoja käyttäen. Edellä mainittu epäasiallinen painostus on erotettava laillisista pakkokeinoista, kuten telekuuntelusta tai kotietsinnästä, joiden käyttöä epäillyn ja syytetyn tulee sietää, vaikka hänellä ei myötävaikutusvelvollisuutta olekaan. Poliisin on pystyttävä toimimaan vahvastakin syyllisyysnäytöstä huolimatta objektiivisesti ja pitämään syyttömyysolettama lähtökohtana toimissaan. Esitutkintavaiheessa keskeisin oikeusturvamuoto itsekriminointisuojan toteuttamisessa on epäillyn oikeus avustajan käyttöön

³⁴ Trechsel 2005, s. 350.

³⁵ EIT *Heaney ja McGuinness sekä Quinn v. Irlanti* (21.12.2000) 55–58 §.

esitutkinnassa ETL 29 §:n 2 momentin ja EIS 6.3 artiklan c kohdan nojalla. Mahdollisuus luottamukselliseen neuvotteluun avustajan kanssa missä esitutinnan vaiheessa tahansa ja avustajan läsnäolo erityisesti ensimmäisessä kuulustelussa edesauttavat epäillyn oikeuden olla todistamatta itseään vastaan toteutumista.³⁶

Kuten myöhemmin käy ilmi, viranomaisten epäiltyyn kohdistamat tutkintaan liittyvät lailliset pakkokeinot eivät kuitenkaan saa mennä niin pitkälle, että niillä tosiasiallisesti murrettaisiin syytetyn vapaa tahdonmuodostus. Itsekriminointisuoja ei kuitenkaan ole ehdoton eikä syytetyllä ole täydellistä oikeutta passiivisuuteen, ainakaan niin ettei hänelle koidu siitä haitallisia seurauksia.³⁷ Kuten aiemmin on todettu, oikeus pysyä passiivisena ei tarkoita etteikö epäiltyä tai syytettyä voisi lainkaan käyttää todistuskeinona asiassa. Tarkkarajaisilla kuulustelu- ja pakkokeinoimivaltuuksilla on keskeinen merkitys epäillyn oikeusturvatakeina.³⁸

Esitutkinnassa epäillyn vaitiolo-oikeus ei poissulje sellaisten pakkokeinojen käyttöä, joilla voidaan epäillyn tahdosta riippumatta saada tietoa hänen aiemmista tai prosessin aikaisista tekemisistä tai viesteistä, esimerkiksi takavarikon tai telekuuntelun avulla. Kyseeseen voivat myös tulla erilaiset veri-, virtsa- ja DNA-näytteet ja puhalluskokeen tulokset.³⁹ Näissä tilanteissa epäiltyä käytetään tietolähteenä ja todisteena omassa asiassaan mutta häntä ei velvoiteta aktiivisesti tai oma-aloitteisesti antamaan tietoa esitutkintaviranomaisille. Lisäksi syytetty on velvollinen saapumaan esitutkintaan noudon uhalla⁴⁰, oikeudenkäyntiin uhkasakon tai noudon uhalla⁴¹ ja saapuvilla olo voidaan turvata jopa vangitsemisella. Rikoksesta epäillyllä on siis passiivinen sietämisvelvollisuus mutta häntä ei voida pakottaa mihinkään aktiivisiin toimiin aiemmin mainitun nimen ilmoittamisvelvollisuuden ja paikalle saapumisvelvollisuuden lisäksi.⁴²

³⁶ Pölönen 2004, s. 341.

³⁷ Ervo 2003, s. 2.

³⁸ Pölönen 2004, s. 307–309.

³⁹ EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996) 69 §: "The right not to incriminate oneself is primarily concerned, however, with respecting the will of an accused person to remain silent. As commonly understood in the legal systems of the Contracting Parties to the Convention and elsewhere, it does not extend to the use in criminal proceedings of material which may be obtained from the accused through the use of compulsory powers but which has an existence independent of the will of the suspect such as, inter alia, documents acquired pursuant to a warrant, breath, blood and urine samples and bodily tissue for the purpose of DNA testing." Vrt. EIT *Funke v. Ranska* (25.2.1993), jossa syytetty oli uhkasakon uhalla määrätty luovuttamaan dokumentteja pankkitalletuksistaan.

⁴⁰ ETL 17 ja 18 §.

⁴¹ ROL 8:1 § ja 8:5 §.

⁴² Pölönen 2004, s. 307–309.

Tapaus EIT *Jalloh v. Saksa* (11.7.2006) on ääriesimerkki pakkokeinojen käytöstä. Ratkaisussa ihmisoikeustuomioistuin katsoi, että huumeiden katukaupustelusta epäillyn henkilön oikeutta olla myötävaikuttamatta oman syyllisyyden selvittämiseen loukattiin. Epäilty oli niellyt suuhunsa kätkemän huume pussin, jonka jälkeen hänelle annettiin hänen vastustuksestaan huolimatta sairaalassa nenän kautta vatsaan syötetyllä letkulla oksetusaineita. Itsekriminointisuojaa katsottiin loukatun, kun mainituin tavoin saatua huume pussia käytettiin ratkaisevana todisteena rikoksesta tuomittaessa. Ratkaisevaa oli näytön saamiseen käytetyn lääketieteellisen toimenpiteen tarkoitus, joka ei ollut näytteen ottaminen vaan epäillyn tahdon murtaminen sekä se, että toimenpiteellä oli vaarannettu epäillyn terveys. Lisäksi toimenpide oli sisältänyt pitkälle menevää puuttumista epäillyn fyysiseen ja psyykkiseen koskemattomuuteen, mikä erottaa sen veri-, hius tai uloshengitysilmanäytteen ottamisesta. Myöskään julkinen intressi ei vaatinut EIT:n mukaan näin vakavaa puuttumista, koska kyse oli vähäisen rikoksen tutkinnasta.⁴³

Itsekriminointisuoja ei koske vain tilanteita, joissa epäiltyä on suoraan pyritty painostamaan itselleen vastaisten lausumien antamiseen. Oikeudenloukkaus voi tapahtua myös epäsuorin tutkintamenetelmin kuten peitetoiminnan keinoin. Vuoden 2014 alusta voimaan tulevan pakkokeinolain (22.7.2011/806, UPKL) 10 lukuun on otettu yksityiskohtaiset säännökset salaisten pakkokeinojen⁴⁴ käytön edellytyksistä, niiden käytöstä päättämisestä ja niiden avulla saadun tiedon käyttämisestä ja säilyttämisestä. Salaisten pakkokeinojen käyttöä koskevassa ratkaisussa EIT *Allan v. Yhdistynyt kuningaskunta* (5.11.2002) oli kyse siitä, rikottiinko oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin vaatimuksia, kun syytettyä vastaan nojaututtiin pääasiallisina tai ratkaisevina todisteina häneltä salaa poliisilaitoksella ja tutkintavankilassa tehtyihin nauhoituksiin sekä hänen poliisin samaan selliin sijoittamalle ilmiantajalle antamiin tunnustuksiin. Epäilty oli käyttänyt kuulusteluissa oikeuttaan vaieta ja poliisin ilmiantajan tiedot olivat pääasiallinen näyttö langettavalle tuomiolle kansallisessa tuomioistuimessa. Poliisi oli nimenomaisesti käskenyt ilmiantajaa ohjaamaan keskustelua epäillyn rikoksen selvittämisessä relevantteihin aiheisiin. Ihmisoikeustuomioistuin katsoi tällä tavoin loukatun epäillyn itsekriminointisuoja, koska tiedot eivät olleet hänen spontaaneja lausumiaan, vaan ne olivat saatu ilmiantajan esittämien kysymysten avulla ja epäilty oli ollut haavoittuvassa asemassa. Ihmisoikeustuomioistuimen mukaan vaitiolo-oikeus turvasi periaatteessa epäillylle

⁴³ EIT *Jalloh v. Saksa* (11.7.2006) § 78–82.

⁴⁴ Luku koskee muun muassa telekuuntelua, televalvontaa, tukiasematietojen hankkimista, suunnitelmallista tarkkailua, peiteltyä tiedonhankintaa, teknistä tarkkailua (tekninen kuuntelu, tekninen katselu, tekninen seuranta ja tekninen laitetarkkailu), teleosoitteen tai telepäätelaitteen yksilöintitietojen hankkimista, peitetoimintaa, valeostoa, tietolähdetoimintaa ja valvottua läpilaskua (UPKL 10:1 §).

vapauden valita puhuako vai pysyäkö vaiti poliisikuulustelussa. Sellaista valintavapautta heikennettiin, kun epäillyn päätettyä pysyä vaiti viranomaiset turvautuivat vilppiin saadakseen häneltä tunnustuksen tai muun hänen syyllisyyttään osoittavan lausuman, jota he eivät olleet kyenneet saamaan kuulustelussa, ja kun siten saatu tunnustus tai lausuma esitettiin todisteena oikeudenkäynnissä.⁴⁵

Samankaltaisesta peitetoiminnasta oli kyse tapauksessa EIT *Bykov v. Venäjä* (10.03.2009), jossa EIT päätyi päinvastaiseen ratkaisuun. Tapauksessa rikoksesta epäilty saatiin antamaan itselleen vastaisia lausumia peitetoiminnan yhteydessä käytetyllä vilpillä ja kysymys oli siitä loukkasiko tämä menettely epäillyn oikeutta oikeudenmukaiseen oikeudenkäyntiin. Epäilty oli tilannut alaiseltaan murhan, jonka kohteena oli epäillyn entinen liikekumppani. Alainen ei kuitenkaan toteuttanut tekoa, vaan kertoi asiasta poliisille, joka sai alaisen menemään tapaamaan epäiltyä salakuuntelulaittein varustettuna tarkoituksenaan saada nauhoitettua näyttöä epäillyn aikeista. Alaisen toiminnan johdosta viranomaiset saivat näyttöä, joka johti pian etsintään epäillyn kotona ja epäillyn pidättämiseen. EIT totesi, että EIS 6 artiklan oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin vaatimusta ei ollut tapauksessa rikottu muun muassa sillä perusteella, että valittaja oli voinut riitauttaa peitetoiminnan ja sillä saadun näytön ja että häntä ei ollut tuomittu yksin nauhoituksen tai peitetoiminnalla saadun muun näytön perusteella⁴⁶. Lisäksi epäilty ei ollut mitenkään pakotettu tai painostettu ottamaan alaistaan vastaan taikka puhumaan hänen kanssaan tämän esille ottamistaan seikoista, vaan hän oli toiminut vapaasta tahdostaan omissa tiloissaan⁴⁷.

2.2.4 Suojan ajallinen, asiallinen ja henkilöllinen ulottuvuus

EIT on erottanut oikeuskäytännössään kaksi erilaista itsekriminointisuoja koskevaa tilannetta. Ensimmäisessä tapausryhmässä on kyse pakon käyttämisestä sellaisten tietojen hankkimiseksi, jotka voivat asettaa epäillyn syytteen vaaraan käynnissä olevan tai odotettavissa olevan rikosprosessin yhteydessä. Tämän ryhmän tapauksille ominaista on se, että vastaaja on EIT:n autonomisen tulkinnan mukaan rikoksesta syytetty.⁴⁸ Toinen ryhmä koostuu tapauksista, joissa on kyse syytetyn vaitiolo-oikeutta rikkomalla hankitun itsekriminoivan tiedon käyttämisestä myöhemmässä rikosasian oikeudenkäynnissä ja se sisältää myös syytetyn vaitiolosta tehdyt

⁴⁵ EIT *Allan v. Yhdistynyt kuningaskunta* (5.11.2002) § 51–52.

⁴⁶ EIT *Bykov v. Venäjä* (10.3.2009) § 101, § 103–105.

⁴⁷ EIT *Bykov v. Venäjä* (10.3.2009) § 102.

⁴⁸ EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004) § 41–43, Ks. EIT *Funke v. Ranska* (25.2.1993) § 44, EIT *Heaney ja McGuinness sekä Quinn v. Irlanti* (21.12.2000) § 55–59, EIT *J.B. v. Sveitsi* (3.5.2001) § 66–71.

päätelmät hänen syyllisyytensä tueksi⁴⁹. Ensimmäinen tapausryhmä kuvaa itsekriminointisuojan suoraa vaikutusta ja toinen tapausryhmä epäsuoraa vaikutusta.⁵⁰

Lähtökohtana on, että itsekriminointisuoja on voimassa vain rikosprosessissa. Keskeisiä poikkeuksia tähän perussääntöön, jotka liittyvät lähinnä rikosprosessia edeltävään hallinnolliseen menettelyyn, käsitellään myöhemmin tässä työssä⁵¹. Kuten aiemmin epäasiallista pakottamista koskevassa osassa todettiin, pelkästään se, että kuultavaa on rikosasian kuulustelussa kehotettu tai vaadittu kertomaan totuus, ei riko hänen oikeuttaan pysyä vaiti, vaan suojan saaminen vaatii jonkinasteisen pakon tai uhan käyttämistä. Itsekriminointisuoja ei itsessään estä viranomaisia muussa menettelyssä kuin rikosprosessissa pyytämästä ja velvoittamasta sakon tai muun painostuskeinon uhalla henkilöä luovuttamaan hänelle epäsuotuisia tietoja, joiden vuoksi hän voi joutua hallinnollisten seuraamusten, kuten verotuksen, kohteeksi⁵². Tällöin on kyse edellä mainitun jaon mukaan toisen ryhmän tapauksista ja itsekriminointisuojan loukkaus voi tulla kyseeseen vasta silloin, kun tietoja käytetään tietojen luovuttajaa vastaan rikosoikeudenkäynnissä.

Itsekriminointisuojan ajallisesta ja henkilöllisestä ulottuvuudesta voidaan todeta, että suoja tulee voimaan viimeistään sillä hetkellä kun henkilöstä tulee rikoksesta epäilty (*criminal charge*). Sen selvittäminen onko henkilö rikoksesta epäilty, on helppoa perinteisen rikosoikeuden ydinalueilla, esimerkiksi sellaisten tekojen kohdalla kuin varkaus, tappo ja raiskaus. Ongelmiin ajaututaan vasta rikosoikeuden reuna-alueilla, joilla se nivoutuu yhteen hallinto-oikeudellisten sanktioiden ja menettelyjen kanssa. EIT tulkitsee käsitettä *criminal charge* autonomisesti sopimusvaltion lainsäädännöstä riippumatta. Tämä tarkoittaa sitä, että EIT:n mukaan henkilö voi olla rikoksesta syytetyn asemassa, vaikka kansallisen lainsäädännön mukaan hänen statusensa ei ole sellainen. Ratkaisussa EIT *Engel ja muut v. Alankomaat* (8.6.1976) tuomioistuin on määritellyt edellytykset sille, mitä on sen autonomisen tulkinnan mukaan pidettävä nimenomaisesti rikossyytteenä EIS 6 artiklan tarkoittamassa mielessä. EIT on luonut käsitteelle *criminal charge* yhtenäisen tulkinnan, joka ei riipu sopimusvaltion tulkinnasta ja sen mukaan ratkaisevaa on 1) teon luonne ja 2) siitä tuomittavan seuraamuksen ankaruus sekä se, 3) säännelläkö tekoa kyseisen sopimusvaltion rikosoikeuden alaan

⁴⁹ Ks. EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996).

⁵⁰ Trechsel 2005, s. 346–347.

⁵¹ Ks. kohta 2.3.

⁵² Trechsel 2005, s. 349, ks. EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996) § 67.

kuuluvassa sääntelyssä vai muunluonteisessa sääntelyssä.⁵³ Jos seuraamus on tuntuva, sillä tavoitellaan yleisestävää vaikutusta, ja jos se ei kohdistu vain rajoitettuun kohderyhmään, myös kansallisen lain mukaan hallinnollinen menettely voidaan katsoa EIS 6 artiklan tarkoittamaksi rikossyytteeksi.⁵⁴

Kun edellä mainitut *criminal charge* -kriteerit ovat täyttyneet, täytyy tämän rikosepäilyn tai -syytteen olla aineellisesti vaikuttanut henkilön oikeudelliseen asemaan (*substantially affected*), jotta henkilöä voidaan pitää rikoksesta epäiltynä EIS 6 artiklan tarkoittamassa mielessä. Rikosepäily voidaan määritellä ilmoitukseksi rikokseen syyllistymisestä toimivaltaisen viranomaisen taholta.⁵⁵ Itsekriminointisuoja soveltuminen ei EIT:n mukaan siis edellytä, että henkilöä vastaan olisi *nostettu syyte* rikoksen johdosta, vaan riittää, että rikosepäily on vaikuttanut henkilön asemaan.⁵⁶ Käytännössä tämä tapahtuu välittömästi, kun henkilölle esitetään kysymyksiä, joihin vastaaminen voi asettaa hänet syytteen vaaraan tai pyydetään toimittamaan asiakirjoja, joissa olevilla tiedoilla voi olla samanlainen vaikutus.⁵⁷ Erään selkeän rajapyykin tälle asettaa UETL 4:9 §:n esitutkintaviranomaisen velvollisuus ilmoittaa henkilölle, johon kohdistetaan esitutkintatoimenpiteitä, hänen asemansa esitutkinnassa mahdollisimman nopeasti. Tämä ilmoittamisvelvollisuus koskee myös asemassa tapahtuneita muutoksia. Sama on tehtävä UETL 7:10 §:n nojalla kuulusteltavalle ennen kuulustelua.⁵⁸

Itsekriminointisuoja ajallista ulottuvuutta selvitettäessä on huomioitava se, että tilanteesta riippuen suoja voi olla voimassa jo ennen kuin henkilöön kohdistuu EIT:n autonomisen tulkinnan mukaan *criminal charge*, rikosepäily tai -syyte. Esimerkiksi OK 17:24 §:n 1 momentin turvaama todistajan vaitiolo-oikeus ei ole riippuvainen siitä, onko kuultava henkilö sillä hetkellä rikoksesta epäiltynä asemassa, koska tällainen vaatimus tekisi tyhjäksi säännöksen tarkoituksen, joka on epäilyksi tulemisen välttäminen. Eri viranomaisten toimia ajatellen itsekriminointisuoja kuuluu kaikille jokaisessa tilanteessa, mahdollisista käynnissä olevista

⁵³ EIT *Engel ja muut v. Alankomaat* (8.6.1976) § 82 ja mm. EIT *J.B. v. Sveitsi* (3.5.2001) § 44. Trechsel s. 14–17, ss. kustakin kriteeristä tarkemmin.

⁵⁴ Koponen 2006, s. 133.

⁵⁵ EIT *Serves v Ranska* (20.9.1997) § 42, EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004) § 54.

⁵⁶ Pentikäinen 2012, s. 233.

⁵⁷ Trechsel 2005, s. 349.

⁵⁸ Nordström 2013, s. 40. Tiedonsaantioikeudesta rikosoikeudellisissa menettelyissä annetun Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivin 2012/13/EU 3 artiklassa säädetään, että jäsenvaltion on annettava syytetyille ja epäillyille tieto muun muassa hänen oikeudestaan vaieta. Direktiivin 2 artiklan mukaan se, milloin henkilön katsotaan oleva rikoksesta epäiltynä tai syytetyssä asemassa ratkeaa jäsenvaltion lainsäädännön mukaan, ja perusteluosan mukaan direktiivin säännöksiä on tulkittava yhdenmukaisesti EIS:n ja Euroopan unionin perusoikeuskirjan mukaan (Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi tiedonsaantioikeudesta rikosoikeudellisissa menettelyissä, 22.5.2012, 2012/13/EU, EUVL L 142/1, 1.6.2012).

rikosprosesseista riippumatta.⁵⁹ Itsekriminointisuojan soveltuvuudesta todistajaan EIT on antanut kolme ratkaisua, joissa se on lähestynyt kysymystä eri näkökulmista. Tapauksessa EIT *K. v. Itävalta* (26.5.1993) valittaja oli syytteessä huumeiden ostamisesta pariskunnalta, jota syytettiin huumeiden myymisestä. Valittaja todettiin syyttömäksi mutta hänet kutsuttiin todistajaksi pariskuntaa vastaan käytävässä rikosoikeudenkäynnissä. Todistajana hänellä oli kaksi vaihtoehtoa, joko valehdella tai kertoa totuus ja paljastaa syyllistyneensä rikokseen. Komissio sovelsi tapaukseen sanavapautta koskevaa EIS 10 artiklaa EIS 6 artiklan sijaan katsoen sanavapauden sisältävän myös negatiivisen oikeuden eli oikeuden olla vaiti. Ratkaisussa EIT *Serves v. Ranska* (20.9.1997) EIT sovelsi EIS 6 artiklaa tilanteeseen, jossa valittaja oli sakon uhalla kutsuttu todistajaksi koskien henkirikosta, josta hän oli itse ollut aiemmin syytteessä ja josta hänet myöhemmässä oikeudenkäynnissä tuomittiin. EIT:n mukaan itsekriminointisuoja ei ollut loukattu, koska valittaja oli kuulusteluissa kieltäytynyt kertomasta valan nojalla mitään ennen kuin itsekriminointisuoja loukkaavia kysymyksiä oli ehditty esittää. Tuomioistuin kuitenkin katsoi, että tapauksessa valittaja oli rikoksesta epäillyn asemassa autonomisen tulkinnan mukaan. Ratkaisussa EIT *Brusco v. Ranska* (14.10.2010) valittaja oli pidätetty ja häntä oli valan nojalla kuulusteltu. Kuulusteluissa hän oli tunnustanut antaneensa toimeksiannon pahoinpitelystä. Tämän seurauksena valittaja pidätettiin epäiltynä osallisuudesta murhan yritykseen ja myöhemmin tuomittiin vankeuteen. EIT:n mukaan viranomaisilla oli ollut pidättämishetkellä todennäköiset syyt epäillä valittajaa osallisuudesta rikokseen ja hänen asemansa oli de facto ollut epäilty, ei todistaja. Tuomioistuin totesi EIS 6 artiklaa rikutun sillä perusteella, että valittaja oli joutunut antamaan valan hänen ollessa pidätettynä.⁶⁰ Näiden kolmen tapauksen perusteella voidaan todeta rikosasian asianosaisen statuksen muuttuvan EIT:n autonomisen tulkinnan vuoksi hyvin helposti todistajasta tai kuultavasta rikoksesta epäillyksi.

Itsekriminointisuojan perusajatuksen voidaan katsoa olevan voimassa myös sen jälkeen kun henkilö on lainvoimaisesti tuomittu rikoksesta siten, että hänelle ei tulisi asettaa positiivista totuusvelvollisuutta hänen omasta rikollisesta menettelystään myöhemmässä prosessissa. Näin ollen oikeudenkäymiskaaren todistamisvelvollisuutta koskevia normeja (OK 17:18 § ja 29-30 §) tulisi kaikissa tilanteissa tulkita ihmisoikeusmyönteisesti.⁶¹

⁵⁹ Pölönen 2004, s. 309-310. Ks. Vuorenpää 2012 OK 17:24:n tarkoittaman todistajan vaitiolo-oikeuden ja itsekriminointisuojan välisestä ristiriidasta.

⁶⁰ EIT *Brusco v. Ranska* (14.10.2010) § 46-55.

⁶¹ Pölönen 2004, s. 312-313.

2.3 Itsekriminointisuoja muussa kuin rikosprosessissa

2.3.1 Hallinnollinen menettely

Itsekriminointisuojan perinteinen tarkastelu on keskittynyt tilanteeseen, jossa on kyse henkilön oikeudesta olla todistamatta itseään vastaan käynnissä olevassa rikostutkinnassa tai oikeudenkäynnissä. Oikeuskäytännössään EIT on todennut itsekriminointisuojan loukkauksia esiintyvän kahdenlaisissa tilanteissa. Ensinnäkin esiintyy edellä mainitun tyyppisiä tapauksia, joissa pakkoa on käytetty, jotta henkilön syyllisyys voitaisiin osoittaa vireillä tai odotettavissa olevassa oikeudenkäynnissä eli jotta saataisiin tietoja rikoksesta, josta henkilö oli syytettynä. Toiseksi esiintyy tapauksia, joissa pakolla saatua selvitystä käytettiin myöhemmän rikossyytteen yhteydessä, jolloin itsekriminointisuoja koskeva merkittävä kysymys on, missä määrin suoja ulottuu muissa prosesseissa viranomaisilla annettuihin tietoihin.⁶² Tilanteessa, jossa hallinnollisella ja rikosprosessuaalisella menettelyllä on läheinen keskinäinen yhteys, on lähtökohtana itsekriminointisuojan yleinen voimassaolo rikosprosessin vireilläolosta tai vaiheesta huolimatta.⁶³ Käytännössä kyse on usein esimerkiksi siitä, että verotusmenettelyn yhteydessä verottajalle pakollisesti annettavia tietoja on myöhemmin käytetty näyttönä rikossyytteen tueksi. Vanhemman kotimaisen tulkinnan mukaan itsekriminointisuoja koskeva periaate liittyy nimenomaan rikoksesta epäillyn oikeussuojaan rikosprosessissa, eikä se ei siten lähtökohtaisesti tullut sovellettavaksi konkurssi- tai muussa pakkotäytäntöönpanomenettelyssä.

Itsekriminointisuojan kannalta pulmallisia tilanteita voi syntyä myös silloin, kun esitutinnan tai rikosprosessin käynnissä ollessa epäillyllä on vireillä tuomioistuimessa siviili- tai hakemusasia, joissa hänellä asianosaisena on totuusvelvollisuus.⁶⁴ Tällöin lähtökohta lienee sama kuin tilanteessa, jossa henkilö on rikosasiassa todistajan asemassa ja hänen asemansa muuttuu epäilyksi tai vastaajaksi. Tällöin hänen totuudessapysymisvelvollisuuden nojalla antamia tietoja ei voi käyttää näyttönä häntä vastaan oikeudenkäynnissä.

2.3.2 Toimimis- ja tiedonantovelvoite

Lainsäädännössämme on useita tilanteita, joissa yksilölle on säädetty toimimis- ja tiedonantovelvoite. Valtion yksilölle säätämät toimintavelvollisuudet on katsottu välttämättömiksi yhteiskunnan toiminnan kannalta. Toisaalta itsekriminointisuoja on keskeinen

⁶² EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004).

⁶³ Pölönen 2004, s. 313.

⁶⁴ Ervo 2005, s. 263.

oikeusvaltiollinen tunnusmerkki ja perusoikeus.⁶⁵ Itsekriminointisuoja ja lakiin perustuvan myötävaikuttamisvelvollisuuden ristiriitatilanteet ovat ongelmallisia ja vaativat käytännöllisiä ratkaisuja erisuuntaisten oikeuksien ja velvollisuuksien yhteensovittamiseksi ja oikeusturvan takaamiseksi.

Tällaisia toimimis- ja tiedonantovelvollisuuksia ovat muun muassa velvollisuus antaa meriselitys merilain (15.7.1994/674, ML) 18 luvun nojalla, konkurssipesäluettelon vannominen oikeaksi konkurssilain (20.2.2004/120, KonkL) 4:6 §:n 2 momentin nojalla, ulosottoselvityksen antaminen UK 3:52 §:n nojalla, tietojen antaminen verotusmenettelyssä verotusmenettelystä annetun lain (18.12.1995/1558, VML) nojalla sekä ilmoitus- ja auttamisvelvollisuus liikenteessä Tieliikennelain (3.4.1981/267, TLL) 58, 59 ja 101 §:n nojalla.⁶⁶ Myötävaikutusvelvollisuuden toteuttamiseksi on laissa usein säädetty painostuskeinoja, kuten uhkasakko (ML 18:9 §, VML 23 §) painostusvankeus (KonkL 4:11 §) ja arvioverotus tai veronkorotus (VML 27 § ja 32 §). Yhteistyöstä kieltäytyminen on jopa kriminalisoitu (TLL 103 §, RL 23:11 §). Ensisijaisesti näissä menettelyissä ei pyritä selvittämään epäiltyä rikosta vaan sanktoidun myötävaikutusvelvollisuuden tavoitteet ovat itsessään hyväksyttäviä. Tosiasiallinen liityntä oman syyllisyyden paljastamiseen ei kaikissa tilanteissa kuitenkaan ole kaukana.⁶⁷

Velvoittaminen tietojen antamiseen hallinnollisessa menettelyssä ei itsessään merkitse itsekriminointisuojan loukkausta, vaan merkitystä on sillä, miten pakolla saatuja tietoja käytetään myöhemmässä oikeudenkäynnissä.⁶⁸ Väärien tietojen antaminen tai oikeiden tietojen salaaminen tällaisessa menettelyssä voi sellaisenaan olla rangaistavaa itsekriminointisuojaa koskevan periaatteen estämättä. Tässä yhteydessä ei itsekriminointisuojaa voida tulkita niin laajasti, että se antaisi yleisen oikeuden olla ilmoittamatta esimerkiksi verottajalle tietoja, jotka voivat johtaa ilmoittajalle haitallisiin veroseuraamuksiin.⁶⁹

⁶⁵ Pölönen 2004, s. 315–317.

⁶⁶ Myöhemmin tarkemmin käsiteltävässä Suomea koskevassa ratkaisussa EIT *Marttinen v. Suomi* (21.4.2009) oli kysymys syytetyn oikeuksien loukkauksesta, kun ulosottoselvityksen yhteydessä vaadittiin sakon uhalla varallisuustietoja velalliselta, jota samaan aikaan vireillä olleessa esitutkinnassa epäiltiin väärien varallisuustietojen antamisesta aiempien selvitysten ja konkurssiasian yhteydessä. Korkein oikeus (KKO) oli käsitellyt asian ratkaisussaan KKO 2002:116. *Marttinen*-ratkaisu on linjassa ihmisoikeustuomioistuimen asioissa EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* ja EIT *J.B. v. Sveitsi* antamissa ratkaisuissa omaksuman linjan kanssa ja sen myötä KKO otti kantaa itsekriminointisuojaan tuoreissa ratkaisuissaan KKO 2009:80, 2010:49 ja 2010:41.

⁶⁷ Ervo 2005, s. 264.

⁶⁸ EIT *I.K.L, G.M.R ja A.K.P v. Yhdistynyt Kuningaskunta* (19.9.2000).

⁶⁹ Pölönen 2004, s. 313, EIT *Fayed v. Yhdistynyt Kuningaskunta* (21.9.1994).

EIT on katsonut itsekriminointisuojaan rikotun tapauksissa joissa verottaja on pyrkinyt rangaistuksen uhalla saamaan asianosaiselta tietoja, jotka voisivat johtaa henkilöön kohdistuvaan rikossyytteeseen. Ihmisoikeustuomioistuimen linja hyväksyy sanktioidun tiedonantovelvollisuuden verotusta varten mutta lähtökohtaisesti samoja tietoja ei saa käyttää näyttönä henkilöä vastaan rikosprosessissa.⁷⁰ Keskeinen ratkaisu aiheesta on EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996). Tapaus käsitteli oikeutta olla edistämättä oman syyllisyyden selvittämistä, kun osakeyhtiön toimitusjohtajan oli ollut rangaistuksen uhalla vastattava häntä kuulustelleiden tarkastajien kysymyksiin ja kun näitä kuulustelukertomuksia oli käytetty todisteena häntä vastaan ajatus rikosjutussa. Ihmisoikeustuomioistuin totesi itsekriminointisuojaan rikotun tapauksen olosuhteissa kun mainitut tiedot muodostivat merkittävän osan syyttäjän näytöstä.

EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* -ratkaisussa ihmisoikeustuomioistuin otti kantaa itsekriminointisuojaan absoluuttisuuteen kahdella tavalla. Ensiksi tuomioistuin katsoi, että itsekriminointisuoja koski epäillyn kaikkia hallinnollisissa menettelyissä antamia lausumia, joita voitiin käyttää häntä vastaan rikosoikeudenkäynnissä, ei vain lausumia, jotka olisivat verrattavissa tunnustukseen tai suoraan olisivat osoittaneet hänen syyllisyytensä.⁷¹ Eli merkitystä ei ole sillä, missä menettelyssä itsekriminointisuojaan loukkaava lausunto on annettu eikä sillä, että valittajan kuulustelussa antamat tiedot eivät vastaajavaltion mukaan olisi olleet häntä syytteen vaaraan asettavia. Tämä on huomionarvoista, koska se tekee itsekriminointisuojaan johtuvan kiellon kategorisemmaksi. Linjaa voidaan perustella sillä, että aikaisemmin annettua kuulustelukertomusta voidaan käyttää oikeudenkäynnissä vertailuaineistona vastaajan kertomukseen nähden. Totuusvelvollisuuden nojalla annettu kertomus, jota myöhemmin käytetään oikeudenkäynnissä rajoittaa merkittävästi vastaajan mahdollisuuksia suunnitella ja järjestää omaa puolustustaan parhaalla mahdollisella tavalla.⁷² Toiseksi tuomioistuimen mukaan itsekriminointisuoja koski kaikenlaisia rikoksia riippumatta niiden vakavuudesta, monimutkaisuudesta tai vaikeuksista niiden selvittämisessä, kuten tässä tapauksessa Yhdistyneiden kuningaskuntien hallitus oli talousrikollisuutta kuvannut. Edellä mainitut seikat eivät siis voi EIT:n mukaan heikentää itsekriminointisuojaan alaa. Myöskään yleinen etu ei voinut oikeuttaa itsekriminointisuojaan loukkausta eikä tuomioistuin antanut merkitystä sille, että lausunnot oli annettu ennen syytteen nostamista.⁷³

⁷⁰ Pölönen 2004, s. 313.

⁷¹ EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996) § 70, 71.

⁷² Tapanila 2010, s. 564–565.

⁷³ EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta* (17.12.1996) § 74.

Toinen keskeinen ja itsekriminointisuojan alaa merkittävästi laajentanut ratkaisu on EIT *J.B. v. Sveitsi* (3.5.2001), joka muistuttaa aiemmin käsiteltyä tapausta EIT *Funke v. Ranska*. EIT *J.B. v. Sveitsi* -ratkaisussa oli kyse siitä, että verotusmenettelyssä uhkasakolla ja rangaistusuhalla sanktioitu velvollisuus luovuttaa viranomaisille asiakirja-aineistoa, joka saattoi johtaa verolainsäädännön nojalla rikossyytteeseen, katsottiin itsekriminointisuojan vastaiseksi. Tapauksessa valittajaan ei kohdistunut rikostutkintaa tai -syytettä eikä sellaista ollut näköpiirissä mutta tuomioistuin katsoi, että riittävää itsekriminointisuojan saamisen kannalta oli, että valittaja olisi saattanut ilmaista jotain sellaista, joka olisi myöhemmin voinut johtaa syytteen nostamiseen häntä vastaan.

Edellä mainittu näkökulma korostaa syytetyn oikeusturvaa yleisesti ottaen valtiovaltaa vastaan riippumatta siitä, missä menettelyssä tai minkä viranomaisen toimesta mahdolliseen rikossyytteeseen tai sen vaaraan joutumiseen johtavia tietoja kerätään. Ongelmaa ei voi poistaa toteamalla, että itsekriminointisuoja ei ulottuisi rikosprosessin ulkopuolelle vaan ratkaisevaa on lopputulos, jossa henkilö ei joudu rikosepäilyjen tai -syytteen kohteeksi sellaisten tietojen johdosta, jotka hän on itse velvoitettu paljastamaan. EIT:n oikeuskäytännössä vahvistetun linjan mukaan ratkaisevaa on siis se, käytetäänkö hallinnollisella pakolla saatuja tietoja myöhemmin todisteena rikosprosessissa, jolloin itsekriminointisuojan loukkaus voi tulla kyseeseen. Käytännössä rikosprosessissa todisteelle jälkikäteen asetettava hyödyntämiskielto on paras, ja usein ainoa tehokas, oikeussuojakeino loukkauksen välttämiseksi.⁷⁴

Huomionarvoista on se, että kotimaisessa oikeuskäytännössä korkein oikeus ratkaisussaan KKO 2011:46⁷⁵ katsoi, että väärin tietojen antaminen, ts. valehtelu, on arvioitava samoin kuin oikeus vaieta tai jättää tietoja antamatta⁷⁶. Väärin tietojen antamisen katsominen rangaistavaksi tietyissä tilanteissa hävittäisi olennaisilta osiltaan syylliseksi epäillyn oikeuden vaieta tai olla myötävaikuttamatta oman syyllisyytensä selvittämiseen. Ratkaisussa todettiin kuitenkin, että veroilmoituksiin ja muihin hallinnollisiin ilmoitusvelvollisuuksiin liittyvä

⁷⁴ Pölönen 2004, s. 315–317.

⁷⁵ KKO 2011:46. Samanaikaisesti kun A:ta vastaan oli ollut vireillä veropetosta koskeva esitutkinta, Verohallinto oli tehnyt A:n yrityksessä verotarkastuksen. Syyttäjä vaati A:lle rangaistusta törkeästä veropetoksesta sillä perusteella, että A oli verotarkastuksessa antanut vääriä tietoja ja tämän vuoksi aiheuttanut tai yrittänyt aiheuttaa yrityksen tuloveron määräämisen liian alhaiseksi. Esitutkinta ja verotarkastus olivat koskeneet samaa A:n menettelyä. Korkein oikeus katsoi lausumillaan perusteilla, ettei A:n menettelyä verotarkastuksen yhteydessä voitu itsekriminointisuojaan liittyvistä syistä pitää rangaistavana. Syyte törkeästä veropetoksesta hylättiin.

⁷⁶ KKO totesi myös, että oikeus olla myötävaikuttamatta oman syyllisyytensä selvittämiseen ei suojaa yleisesti toimia, joilla pyritään haittaamaan verotarkastuksia ja viittasi EIT:n ratkaisuihin EIT *Allen v. Yhdistynyt kuningaskunta* (10.9.2002) ja EIT *King v. Yhdistynyt kuningaskunta* (8.4.2003).

velvollisuus tietojen antamiseen ei itsessään loukkaa itsekriminointisuojaaja. Väärien tietojen antaminen tai oikeiden tietojen salaaminen tällaisessa menettelyssä voi sellaisenaan olla rangaistavaa itsekriminointisuojaaja koskevan periaatteen estämättä.⁷⁷ Vanhemmassa kotimaisessa oikeuskirjallisuudessa on varsin asianmukaisesti katsottu, että valtiolla tulee olla käytössään järjestelmä paikkansa pitävien tietojen, esimerkiksi verotustietojen, saamiseksi ja väärien tietojen antamisen sanktioimiseksi. Muunlaisella tulkinnalla koko verotusjärjestelmän perusteet tehtäisiin tyhjäksi.⁷⁸ Väärien tietojen antamisen rankaisematta jättämisen soveltamisalan rajaaminen tiukaksi ja vastaamaan vaikenemisoikeuden käyttöalaa on tarkoituksenmukaisuusnäkökohdista enemmän kuin perusteltua.

Liikennevalvontaa koskevissa EIT:n ratkaisuissa on ollut kyse tiedonanto- ja toimimisvelvoitteesta, ja EIT niissä on poikennut itsekriminointisuojaajan soveltamisessa merkittävästi muuten johdonmukaisesta linjastaan. Ratkaisut muodostavat oman ryhmänsä, jossa itsekriminointisuojaajan vaatimuksia on sovellettu muista tilanteista poikkeavasti. Tuomioistuimen muissa ratkaisuissa noudattaman linjan mukaan oikeus olla myötävaikuttamatta oman syyllisyytensä selvittämiseen ei riipu rikostyyppin monimutkaisuudesta, vaan koskee kaikenlaisia rikosasioita eikä yleinen etu myöskään voi oikeuttaa viranomaismenettelyssä pakon avulla saatujen tietojen käyttämistä syyllisyyttä tukevana näyttönä oikeudenkäynnissä.⁷⁹ Ratkaisuissa EIT *Tora Tolmos v. Espanja* (17.5.1995) ja EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004) ja tietoja ajoneuvon kuljettajasta on pyritty hankkimaan sakon uhalla ja valittajat on myös tuomittu sakkoihin tiedonantovelvollisuuden laiminlyönnistä tai epätasmoisten tietojen antamisesta. Edellä mainituissa tapauksissa EIT ei pitänyt valittajia rikoksesta epäiltyinä eikä todennut itsekriminointisuojaajan loukkausta vaikka olosuhteet ovat olleet samankaltaiset kuin muissa aiemmissa tiedonantovelvollisuutta koskevissa ratkaisuissa, joissa loukkaus on todettu. Ratkaisuissa vähemmistöön jääneiden lausunnoista voi päätellä sen, että liikennerikoksissa on kyse vähäisistä massarikoksista, joiden valvonnan tehokkaaseen ja edulliseen toteuttamiseen on merkittävä julkinen intressi. Näistä ratkaisuista ei siten voi tehdä pitkälle meneviä päätelmiä tuomioistuimen itsekriminointisuojaajan soveltamista koskevasta yleisestä linjasta.⁸⁰ Edellä mainittujen ratkaisujen jälkeen annetuissa ratkaisuissa EIT *Lückhof ja Spanner v. Itävalta* (10.1.2008) ja EIT *O'Halloran ja Francis v. Yhdistynyt kuningaskunta* (29.6.2007), jotka koskivat myös liikennevalvontaa, EIT piti valittajia rikoksesta epäiltyinä

⁷⁷ Korvenmaa 2012, s. 241, Frände 2011, s. 405.

⁷⁸ Pölonen 2004, s. 313. Ks. mm. EIT *Allen v. Yhdistynyt kuningaskunta* (tutkimattajättämisspätös 10.9.2002 no. 76574/01) jossa po. tulkinta vahvistetaan.

⁷⁹ Korvenmaa 2012, s. 242.

⁸⁰ Tapanila 2010, s. 570–572.

mutta ei todennut EIS 6 artiklan rikkomusta. Jälkimmäisen ratkaisun perusteluissa enemmistö nimenomaisesti viittasi asiaa koskevan lainsäädäntöjärjestelyn erityislaatuun ja vähemmistö jälleen viittasi ratkaisun perustuvan liikennevalvonnan erityistarpeisiin⁸¹.

2.3.3 Kotimainen oikeuskäytäntö erityisesti tiedonanto- ja toimimisvelvoitteeseen liittyen

Kotimaisessa oikeuskäytännössä voidaan keskeisiä ennakkoratkaisuja tarkastelemalla havaita kehityskaari, joka johtaa aiemmista itsekriminointisuojaa kapeasti tulkinneista ratkaisuista vähitellen kohti korkeimman oikeuden ja EIT:n ratkaisukäytännön suurempaa yhtenevyyttä. Keskeisimmät viimeaikaiset ratkaisut käsittelevät juuri tietojenluovuttamista jossain muussa menettelyssä kuin rikosprosessissa ja niissä saatujen tietojen käyttämistä rikosoikeudenkäynnissä.

Vanhempaa kotimaista itsekriminointisuojaa koskevaa oikeuskäytäntöä edustaa auttamisvelvollisuutta tieliikenteessä koskeva KKO 1996:101, jossa liikenne rikkomuksesta syytetty oli puolustukseen vedonnut siihen, että onnettomuuspaikalle jäämällä hän olisi saattanut itsensä rattijuopumussyytteen vaaraan. KKO:n mukaan TLL 58 §:n mukainen auttamisvelvollisuus ei ole estänyt käyttämästä oikeuksia, jotka kuuluvat rikoksesta syytetylle. Ratkaisu on perusteltu, koska auttamisvelvollisuuden sisältävä säännös turvaa tielläliikkujien fyysistä turvallisuutta, mikä on perus- ja ihmisoikeustasoinen oikeushyvä.⁸² Auttamisvelvollisuuden luonne myös eroaa tiedonanto- ja toimimisvelvollisuudesta siinä, että auttamisen ja paikalle jäämisen voidaan katsoa olevan passiivista ja välillistä myötävaikuttamista oman syyllisyyden selvittämiseksi, toisin kuin esimerkiksi aiemmin käsitelty aktiivinen tietojen luovuttaminen.⁸³

Korkeimman oikeuden tapaukset KKO 2009:80, 2010:49 ja 2010:41 ovat vedenjakajan asemassa kotimaisessa itsekriminointisuojaa käsittelevässä oikeuskäytännössä. Edellä mainittujen tapausten merkittävyys juontaa juurensa Suomea koskevaan ratkaisuun EIT *Marttinen v. Suomi* (21.4.2009), jossa oli kysymys syytetyn oikeuksien loukkauksesta, kun ulosotto selvityksen yhteydessä vaadittiin sakon uhalla varallisuustietoja velalliselta, jota samaan aikaan vireillä olleessa esitutkinnassa epäiltiin väärin varallisuustietojen antamisesta aiempien selvitysten ja konkurssiasian yhteydessä. KKO oli käsitellyt asian ratkaisussaan KKO

⁸¹ Tapanila 2010, s. 572, EIT *O'Halloran ja Francis v. Yhdistynyt kuningaskunta* 61 §, sekä tuomari Pavlovschin eriävä mielipide.

⁸² Ervo 2003, s. 18–19.

⁸³ Tapanila 2010, s. 563.

2002:116⁸⁴. Kyseinen korkeimman oikeuden ratkaisu on merkittävä siksi, että se on ensimmäinen korkeimman oikeuden antama ratkaisu jolla on arvioitu EIS 6 artiklan 1 kohdan mukaisen itsekriminointisuojaan vaikutusta ulosottovelallisen tiedonantovelvollisuuteen ulosottomenettelyssä.⁸⁵ Vastaava tilanne aiheutuu myös konkurssivelalliselle, kun tämä joutuu vahvistamaan pesäluettelon.⁸⁶ *Marttinen v. Suomi* -ratkaisussa EIT totesi, toisin kuin KKO, itsekriminointisuojaan loukkauksen sillä perusteella, että ulosotto selvitys ja esitutkinta koskivat samoja tosiseikkoja, eikä valittaja näin ollen voinut sulkea pois mahdollisuutta, että hänen ulosotto selvityksessä antamia tietoja käytettäisiin todisteena häntä vastaan velallisen petosta koskevassa asiassa⁸⁷. *Marttinen*-ratkaisu on ensimmäinen Suomea koskenut ratkaisu itsekriminointisuojaan ja se on linjassa ihmisoikeustuomioistuimen asioissa EIT *Saunders v. Yhdistynyt kuningaskunta*, EIT *J.B. v. Sveitsi* ja EIT *Kansal v. Yhdistynyt kuningaskunta* (27.4.2004) antamissa ratkaisuisa omaksuman linjan kanssa⁸⁸. Tapaus *Marttisen* myötä KKO otti kantaa itsekriminointisuojaan ratkaisuisaan KKO 2009:80 sekä KKO 2010:49 ja KKO 2010:41.

Tapauksista KKO 2009:80 edelsi korkeimman oikeuden samassa asiassa antama ratkaisu KKO 2009:27. KKO 2009:27:ssä velallisen epärehellisyydestä syytteessä ollut A oli konkurssissaan pesäluetteloa vanhoissaan jättänyt ilmoittamatta omaisuuttaan sillä perusteella, että hän näin menetellessään olisi myötävaikuttanut oman syyllisyytensä selvittämiseen samanaikaisesti vireillä olleessa rikosoikeudenkäynnissä. KKO:n enemmistö katsoi A:n syyllistyneen törkeään velallisen petokseen. Ratkaisussa KKO 2009:80 A haki tuomion purkua *Marttinen*-ratkaisuun vedoten ja korkein oikeus purki ratkaisussa KKO 2009:27 antaman tuomion OK 31:8 §:n 4 kohdan nojalla ilmeisen väärän lain soveltamisen perusteella⁸⁹. Purkuperuste tarkoittaa sitä, että KKO 2009:27:n katsottiin perustuneen selvästi ja kiistattomasti väärään tulkintaan EIS 6

⁸⁴ KKO 2002:116: Ulosottovelallisen epäiltiin syyllistyneen velallisen petoksiin. Asiaa koskevan esitutkinnan vireillä ollessa toimitettiin ulosotto selvitys, josta velallinen kieltäytyi käynnissä olevan esitutkinnan vuoksi. KKO enemmistö katsoi, että ulosottovelallinen ei voinut vedota itsekriminointisuojaan, sillä ulosotto selvitystä ei vaadittu rikostutkinnan vuoksi, vaan velallisen omaisuuden selvittämiseksi.

⁸⁵ Korkein oikeus antoi samaan aikaan toisen itsekriminointisuojaan koskevan ratkaisun KKO 2002:122, jossa oli kyse siitä, että Ky:n vastuunalainen yhtiömies oli tuomittu rangaistukseen törkeästä velallisen epärehellisyydestä. A oli salannut henkilökohtaisessa konkurssissaan sellaisia varoja, jotka hän oli saanut syyllistyessään tämän rikoksen avunantoon. A:lla ei KKO:n mukaan ollut varojen alkuperästä huolimatta oikeutta jättää ilmoittamatta niitä konkurssimenettelyssään ja hänet tuomittiin myös törkeästä velallisen petoksesta.

⁸⁶ Tapanila 2010, s. 573.

⁸⁷ Oikeustila on *Marttinen*-ratkaisun antamisen jälkeen muuttunut siten, että UK 3:73 §:n mukaan ulosottomies ei saa ilmaista ulosotto selvityksessä saatua itsekriminointisuojaan alaista tietoa.

⁸⁸ Tapanila 2010, s. 574.

⁸⁹ Mm. Tapanila ja Tolvanen ovat kritisoineet ratkaisua siitä, että KKO ei ota ratkaisussa kantaa siihen, millä rikosoikeudelliseen perusteella se päättyi hylkäämään rikossyytteen. Rikoksen rakenteeseen ja osallisten rikosvastuuseen liittyvästä kysymyksestä, eli siitä onko kyse oikeuttamisperusteesta, vastuun poistavasta seikasta vai anteeksiantoperusteesta, on esitetty erilaisia näkemyksiä ks. mm. Tapanila 2010, s. 580–581 ja Tolvanen 2009, s. 177, KKO 2010:41:n osalta Frände 2011, s. 407–408.

artikla 1 kohdan takaamasta itsekriminointisuojusta ja EIT:n sitä koskevasta oikeuskäytännöstä⁹⁰. Ratkaisu tehtiin täysistunnossa, joten sen ilmeisenä tavoitteena on ollut muuttaa itsekriminointisuoja koskevaa linjausta. Korkeimman oikeuden mukaan keskeistä EIT:n oikeuskäytännön valossa oli se, että A:lta tietoja vaadittaessa hän ei ole voinut sulkea pois mahdollisuutta, että ne olisivat merkityksellisiä rikosasiassa, ja että oikeutta pysyä vaiti on arvioitava syytetyn näkökulmasta niiden tietojen valossa mitä hänellä on tietoja pyydettyä. Syytetyllä ei näin ollen ole velvollisuutta antaa sellaisia tietoja, joiden hän perustellusti on voinut arvioida vaarantavan tai heikentävän hänen puolustusmahdollisuuksiaan.⁹¹

Edellä käsiteltyä ratkaisua KKO 2009:80 seurasi samaan asiaan, eli KKO 2009:27 purkamiseen liittyvä ratkaisu KKO 2010:41⁹², joka jatkoi korkeimman oikeuden uutta EIT:n kanssa tulkinnan kanssa sopusoinnussa olevaa linjaa. Tässä ratkaisussa korkein oikeus otti kantaa siihen, oliko itsekriminointisuoja annettava kätkemisrikoksen tekijälle, jos kätkemisrikoksen esirikoksen tekijä on saanut itsekriminointisuojan mukaista suojaa. Lisäksi korkein oikeus tarkasteli itsekriminointisuojan asemaa oikeuttamis- ja anteeksiantoperusteena, ja sen sijoittumista rikoksen rakenteeseen ja osallisuusoppiin, mutta jätti tarkastelun joiltain osin avoimeksi⁹³.

Toinen itsekriminointisuojan alaa täsmentävä ratkaisu, joka on jatkanut korkeimman oikeuden KKO 2009:80 hahmottelemaa linjaa, on tietojen luovuttamista ulosottoselvityksessä koskeva ratkaisu KKO 2010:49, jossa korkein oikeus tarkasteli samojen tosiseikkojen vaatimuksen täyttymistä⁹⁴. Korkein oikeus katsoi velallisen petoksesta syytetyn ulosottovelallisen olleen

⁹⁰ Tapanila 2010, s. 577–578.

⁹¹ KKO 2009:80 kohta 17.

⁹² KKO 2010:41: B oli tuomittu rangaistukseen törkeästä kätkemisrikoksesta sillä perusteella, että hän oli erilaisilla toimenpiteillään peittänyt ja häivyttänyt sellaista omaisuutta, joka oli katsottu A:n törkeällä velallisen petoksella hankkimaksi. Korkein oikeus on ratkaisullaan KKO 2009:80 purkanut A:lle törkeästä velallisen petoksesta annetun tuomion ja hylännyt sitä koskeneen A:han kohdistetun syytteen itsekriminointisuojusta johtuvilla perusteilla. Korkein oikeus katsoi, että itsekriminointisuojan vaikutus kohdistui vain A:han eikä vapauttanut B:tä kätkemisrikosta koskevasta rangaistusvastuusta. Näin ollen B:n purkuhakemus hylättiin. (Ään.) (A ja B käännetty päinvastoin vastaamaan henkilöiden henkilöllisyyttä luettaessa yhdessä ratkaisun KKO 2009:80 selostuksen kanssa. Kirj. huom.).

⁹³ Aiheeseen ei ole tässä työssä mahdollista perehtyä tarkemmin. Ks. mm. Frände 2011, Tapanila 2010, Vuorenperä 2012.

⁹⁴ KKO 2010:49: Velkojien saatavien turvaamiseksi oli vuonna 1999 määrätty pantavaksi A:n omaisuutta takavarikkoon, ja takavarikon täytäntöönpanemiseksi toimitettiin viisi ulosottoselvitystä. Samaan aikaan oli vireillä tutkinta rikosasiassa, jossa A:n epäiltiin syyllistyneen velallisen petokseen salaamalla omaisuuttaan vuonna 1995 tehdyssä ulosottoselvityksessä. A:lla katsottiin olleen oikeus uusissa ulosottoselvityksissä jättää ilmoittamatta jo vuonna 1995 omistamansa yhtiöt, koska ilmoittamalla ne hän olisi joutunut myötävaikuttamaan oman syyllisyytensä selvittämiseen. A oli jättänyt ilmoittamatta myös vuonna 1999 perustetun yhtiön osakekannan, jonka hän omisti. Tuolle yhtiölle oli A:n vanhojen yhtiöiden kautta siirretty A:n ennen vuotta 1995 syntynyt saatava. Kysymys siitä, oliko A uuden yhtiön salatessaan syyllistynyt törkeään velallisen petokseen. Viimeksi mainitun yhtiön osalta korkein oikeus katsoi, että omistus yhtiössä ja aikaisemmin toimitettuun

velvollinen ilmoittamaan omistuksensa yhtiössä, joka oli perustettu vuosia velallisen petokseen syyllistymisen jälkeen. Mainitun yhtiön osalta korkein oikeus katsoi, että omistus yhtiössä ja aikaisemmin toimitettuun ulosottoselvitykseen kohdistuva rikostutkinta koskivat eri tosiseikkoja ja A:lla oli ollut velvollisuus ulosottoselvityksessä ilmoittaa omistus.

2.3.4 Itsekriminointisuojaan saamisen edellytykset

Itsekriminointisuoja vaikuttaa kahdella tavalla henkilön rikosprosessuaaliseen asemaan riippuen siitä, 1) antaako henkilö häneltä vaadittuja tietoja tai toimiiko hän velvoitteen mukaisesti esimerkiksi asiakirjoja toimittamalla, vai 2) jättääkö hän antamatta häneltä vaaditut tiedot tai asiakirjat. Mikäli henkilö antaa tietoja tai toimittaa asiakirjoja, niitä ei voida käyttää langettavana näyttönä häntä vastaan, vaan niihin olisi kohdistettava hyödyntämiskielto rikosprosessissa. Hyödyntämiskielto ei estä sitä, että henkilö antaa suostumuksensa tietojen tai todisteiden käyttämiseen tai itse vetoaa niihin rikosprosessissa⁹⁵. Jos taas henkilö ei anna häneltä vaadittuja tietoja tai asiakirjoja, ei häntä tule tuomita laiminlyönnistä noudattaen tiedonanto- tai toimimisvelvollisuutta. Hyödyntämiskieltoseuraamus ei tässä tilanteessa tule kyseeseen, koska mitään todisteeksi kelpaavaa ei ole luovutettu.⁹⁶

Oikeuskirjallisuudessa on EIT:n ja korkeimman oikeuden ratkaisukäytännön, erityisesti ratkaisun KKO 2009:80, perusteella hahmoteltu edellytyksiä, joiden avulla voidaan arvioida onko henkilöllä oikeus vedota itsekriminointisuojaan perusteena kieltäytyä antamasta tietoja tai luovuttamasta asiakirjoja. Ensinnäkin 1) henkilöön tulee olla kohdistunut rikossyyte tai -epäily (*criminal charge*) EIS:n autonomisen tulkinnan mukaisesti⁹⁷ ja syytteen on oltava ajallisesti yhteydessä hänen kuulemiseensa rikosprosessin ulkopuolisessa menettelyssä (samanaikaisuusvaatimus⁹⁸) sekä 2) henkilön tulee olla joutunut sopimattoman pakon kohteeksi raskauttavan lausuman tai reaalityodisteen saamiseksi (pakon vaatimus). Samanaikaisen rikossyytteen ja sopimattoman pakon -kriteerien täyttymisen lisäksi myös seuraavien edellytysten tulee kaikkien täytyä itsekriminointisuojaan saamiseksi: 3) Sanktiouhan alaisilla tiedoilla on merkitystä rikosasiassa, ja henkilö ei voi tietoja tai asiakirjoja vaadittaessa poissulkea mahdollisuutta, että niitä myöhemmin voidaan käyttää rikosoikeudenkäynnissä

ulosottoselvitykseen kohdistuva rikostutkinta koskivat eri tosiseikkoja ja A:lla olisi ollut velvollisuus ulosottoselvityksessä ilmoittaa omistus.

⁹⁵ Hyödyntämiskieltoa käsitellään tarkemmin kohdassa 4.3.

⁹⁶ Tapanila 2010, s. 582.

⁹⁷ Frände 2011, s. 403.

⁹⁸ Vuorenperä 2012, s. 588.

näyttönä häntä vastaan (relevanttiusvaatimus), 4) vaaditut tiedot koskevat samoja tosiseikkoja kuin henkilöön kohdistuva rikosepäily ja menettelyjen kohteilla on riittävän kiinteä yhteys (faktojen samuuden vaatimus tai yhteysvaatimus), ja 5) tietoja vaativaa viranomaistahoa ei ole lainsäädännössä määrätty vaitiolovelvolliseksi saamistaan tiedoista (palomuurin puuttumisen vaatimus).⁹⁹

Criminal charge ja samanaikaisuusvaatimus -edellytyksen täyttymisen arvioinnissa voidaan käyttää apuna EIT:n *Weh v. Itävalta* -ratkaisussa esittämiä kriteerejä. Sitä, onko ylipäänsä kyseessä *criminal charge*, on käsitelty aiemmin kohdassa 2.2.4. EIT:n ratkaisukäytännön valossa on selvää, että henkilöön on kohdistunut *criminal charge* EIS:n tarkoittamassa autonomisessa merkityksessä paljon ennen sitä ajankohtaa, kun henkilö on varsinaisesti syytettynä rikoksesta, ja myös ennen kuin poliisi pitää häntä epäiltynä. Lähtökohtana on, että mahdollinen rikosprosessi on aineellisesti vaikuttanut henkilön oikeudelliseen asemaan (*substantially affected*) ja vaadittujen lausumien ja mahdollisen rikosprosessin välillä on riittävän konkreettinen yhteys (*a sufficiently concrete link*), eikä rikosprosessin uhka saa olla etäinen ja hypoteettinen (*remote and hypothetical*).¹⁰⁰ Tässä on otettava huomioon EIT *J.B. v. Sveitsi* -ratkaisu, jossa itsekriminointisuoja todettiin loukatun tilanteessa, jossa tietoja vaadittiin hallinnollisessa menettelyssä eikä henkilö ollut rikossyytteen tai -tutkinnan kohteena eikä sellaista ollut näköpiirissä. Myös oikeuskirjallisuudessa on pidetty selvänä, että itsekriminointisuoja ulottuu myös kuulemisiin, joiden aikana kuultavaan vastaan ei ole aloitettu esitutkintaa, koska poliisi voi aloittaa esitutkinnan kuulemisessa selvinneiden tietojen johdosta ja tällöin kuultava olisi epäilemättä edistänyt oman syyllisyytensä selvittämistä¹⁰¹. Näin ollen menettelyjen samanaikaisuuden vaatimusta ei voida tulkita kovinkaan tiukasti, ja EIT *J.B. v. Sveitsi* -ratkaisun tulkinta tekee sen joissain tilanteissa tarpeettomaksi.

Kun *criminal charge* -kysymykseen on vastattu myöntävästi, tulee selvittää minkätyyppisen pakon kohteeksi henkilöä ei saa asettaa itsekriminoinvan lausuman tai reaalityöidesteen saamiseksi. Aiemmin käsitellystä EIT:n oikeuskäytännöstä¹⁰² käy ilmi, että oikeudellisten sanktioiden kuten uhkasakon, sakon, vankeuden ja oikeudenmenetysten käyttäminen on

⁹⁹ Frände 2011, s. 403–404 ja Vuorenää 2012, s. 588–589. Ks. myös Tapanila 2010, s. 582.

¹⁰⁰ Øyen 2010, s. 149–150, Frände 2011, s. 403.

¹⁰¹ Vuorenää 2012, s. 594, myös Virolainen – Pölönen 2004, s. 309.

¹⁰² Mm. EIT *Marttinen v. Suomi* (21.4.2009).

kiellettyä.¹⁰³ Pelkkä tiedonantovelvoitteen laiminlyömisestä seuraavan sanktion uhka ei riitä itsekriminointisuojan loukkaukseksi, vaan siihen vaaditaan sanktion tuomitsemista.¹⁰⁴

Kolmannen edellytyksen (relevanttiusvaatimus) kohdalla keskeistä on miten merkityksellisiä sanktion uhalla annetut tiedot ovat rikosprosessissa. Itsekriminointisuoja ei koske tietoja, joilla on täysin neutraali merkitys rikosasian syyllisyyskysymyksen kannalta.¹⁰⁵ Suojan saaminen ei kuitenkaan edellytä, että tiedoilla olisi keskeinen merkitys todisteena tai että niillä olisi varmuudella merkitystä langettavana näyttönä. Riittävää itsekriminointisuojan saamisen kannalta on, että sillä hetkellä kun tietoja pyydetään, tietoja antavan henkilön näkökulmasta tietojen käyttämistä langettavan näyttönä ei voida poissulkea.¹⁰⁶ Henkilön ei siis tarvitse olla epäilty tai syytettynä rikoksesta itsekriminointisuojan saamiseksi vaan suojaa voi saada jo ennen esitutkintaa.

Neljäs edellytys (samojen faktojen vaatimus tai yhteysvaatimus) liittyy relevanttiusvaatimukseen ja sen mukaan sanktiouhkaisen kuulemisen ja rikosepäilyn tulee koskea samoja oikeustositseikkoja¹⁰⁷ ja tiedonanto- ja toimimisvelvollisuuden kohteena olevien tietojen on oltava olennaisia henkilön aiemmin tekemän rikoksen kannalta, eli niillä on oltava näyttöarvoa syytteen tueksi. Tämä myös arvioidaan tietojen luovuttajan näkökulmasta ja sen tiedon perusteella, joka hänellä oli tietoja pyydetäessä. Tuomioistuimien joutuu siis tässäkin asettumaan sen henkilön asemaan, jolta tietoja on pyydetty, asian arvioimiseksi.¹⁰⁸

Viidennen edellytyksen (palomuurin puuttumisen vaatimus) kohdalla viitataan UK 3:73:n kaltaiseen salassapitovelvollisuutta koskevaan säännökseen.¹⁰⁹ Jos tietoja tai todistetta pyytävää viranomaistahoa sitoo laissa määrätty este luovuttaa tietoja, ts. palomuurisäännös, ei henkilö, jolta tietoja pyydetään, voi vedota itsekriminointisuojaan vaikenemisensa tueksi ja kieltäytyä luovuttamasta tietoja. Tällöin ei tietoa voi myöskään käyttää todisteena rikosprosessissa.¹¹⁰

¹⁰³ Frände 2011, s. 404.

¹⁰⁴ Øyen 2010, s. 127.

¹⁰⁵ Vuorenää 2012, s. 589.

¹⁰⁶ Tapanila 2010, s. 583.

¹⁰⁷ Vuorenää 2012, s. 588–589.

¹⁰⁸ Tapanila 2010, s. 583.

¹⁰⁹ Mm. Øyen 2010, s. 133, Frände 2011, s. 404.

¹¹⁰ Øyen 2010, s. 133, Frände 2010, s. 236.

Edellä mainituista edellytyksistä on siis ainakin yhteysvaatimuksen ja relevanttiusvaatimuksen sekä palomuurin puuttumisen vaatimuksen ja pakon vaatimuksen täytyttävä, jotta itsekriminointisuoja ulottaisi vaatimuksensa rikosprosessin ulkopuolisiin menettelyihin.¹¹¹ Samanaikaisuusvaatimuksen täyttymisen vaatimus riippuu tilanteesta, koska EIT:n oikeuskäytännön mukaan itsekriminointisuoja voi saada jo ennen kuin henkilöön kohdistuu EIT:n autonomisen tulkinnan mukaan rikosepäily tai -syyte, *criminal charge*.¹¹²

¹¹¹ Mm. Vuorenpää 2011, s. 588. Lisäksi Vuorenpää pitää samanaikaisuusvaatimusta yhtenä edellytyksenä.

¹¹² EIT *J.B. v. Sveitsi* (3.5.2001).

3 ILMAILUN OIKEUDENMUKAINEN TOIMINTAYMPÄRISTÖ – JUST CULTURE

3.1 Ilmailuoikeuden oikeuslähteet ja toimijat

3.1.1 Kansainväliset sopimukset ja järjestöt

Ilmailuala on tiukasti säännelty, koska lentoliikenteeseen ja matkustajien ja rahdin kuljettamiseen liittyy suuria riskejä. Alan kansainvälisyydestä johtuen sääntely perustuu kansainvälisten järjestöjen ja yhteistyöelinten toimintaan ja kansainvälisiin sopimuksiin. Jotta alalla toimivat yritykset ja ammattilaiset voisivat toimia yli valtioiden rajojen, on alalla voimakas pyrkimys sääntelyn yhtenäisyyteen.

Tärkein kansainvälinen siviili-ilmailua koskeva kansainvälinen sopimus on Chicagossa 7. päivänä joulukuuta 1944 allekirjoitettu kansainvälisen siviili-ilmailun yleissopimus (Chicagon yleissopimus, SopS 11/1949), johon Suomi on liittynyt vuonna 1949¹¹³. Chicagon yleissopimus sisältää säännöksiä muun muassa lentämisestä sopimusvaltioiden alueiden yläpuolella, ilma-alusten kansallisuudesta, ilma-alusten varustuksesta, kansainvälisen siviili-ilmailujärjestö ICAO:n perustamisesta, kokoonpanosta ja tarkoituksesta, ja kansainvälisistä standardeista (normit, *Standards*) ja suositelluista menetelmistä (suositukset, *Recommended Practices*). Standardointi ja kansainvälisesti yhtenevien menettelytapojen luominen ovat Chicagon yleissopimuksen tärkeimpiä tavoitteita ja ICAO:n päämääriä. Jäsenvaltiot ovat sitoutuneet noudattamaan ja saattamaan kansallisesti voimaan ICAO:n laatimat säännöt.

Chicagon yleissopimuksessa vahvistetaan ilmailun vapaudet (*freedoms of the air*), joita ovat oikeus lentää vieraan valtion yli tai laskeutua vieraaseen valtioon teknisen syyn vuoksi, oikeus kuljettaa matkustajia tai rahtia kotimaasta vieraaseen valtioon ja päinvastoin, sekä kuljettaa matkustajia tai rahtia kahden vieraan valtion välillä. Sopimuksen keskeinen tavoite on, että kaikki valtiot voivat yhdenvertaisina osallistua ilmaliikenteeseen.¹¹⁴ Sopimuksen 37 artiklan mukaan jokainen sopimusvaltio sitoutuu yhteistyöhön suurimman mahdollisen yhdenmukaisuuden varmistamiseksi kaikissa ilma-aluksia, henkilöstöä, lentoreittejä ja

¹¹³ Muiden kansainvälisten ilmailualan sopimusten joukosta on mainittava vuonna 1919 solmittu Pariisin sopimus, jonka keskeinen sisältö oli se, että siinä ensimmäistä kertaa esitettiin ajatus valtion suvereenista määräysvallasta sen maa-alueen yläpuoliseen ilmatilaan. Chicagon yleissopimus korvasi vanhentuneen Pariisin sopimuksen voimaan tulleessaan. Suomen valtiolla on kansainvälisten sopimusten lisäksi lukuisia kahdenvälisiä kummankin maan alueiden välistä ja niiden kautta edelleen tapahtuvaa lentoliikennettä koskevia sopimuksia.

¹¹⁴ Diederiks-Verschoer 1991, s. 11-12.

maapalvelua koskevissa säännöksissä ja standardeissa, menettelytavoissa ja järjestelyissä, joissa tällainen yhdenmukaisuus helpottaa ja edistää ilmailua.

Chicagon yleissopimuksessa on eri aikoina laadittuja liitteitä (Annex) 18 kappaletta¹¹⁵, jotka sisältävät tarkempia säännöksiä omalta aihealueeltaan. Lisäosat sisältävät normeja (*Standards*), joista poikkeaminen on jäsenvaltion ilmoitettava lisäosan loppuun liitettävissä lisäyksissä (*Supplements*), ja suosituksia (*Recommended Practices*), joista poikkeamisesta ilmoittaminen on suositeltavaa. ICAO:n normit eivät estä sopimusvaltiota soveltamasta omia tiukempia normejaan.¹¹⁶ Osa liitteistä on saatettu Suomessa voimaan EU-lainsäädännöllä, osa laeilla ja osa ilmailumääräyksillä. Chicagon yleissopimuksen liite, joka on tämän työn kannalta keskeisin, on vuonna 1951 sopimukseen sisällytetty poikkeamaraportointia, lento-onnettomuuksia ja onnettomuustutkintaa koskevia säännöksiä sisältävä liite 13 (*Annex 13 – Aircraft Accident and Incident Investigation*) ja sen lisäosa E (*Attachment E – Legal guidance for the protection of information from safety data collection and processing systems*).

Chicagon yleissopimuksella perustettu kansainvälinen siviili-ilmailujärjestö ICAO on tärkein ilmailualalla toimiva kansainvälinen järjestö. Se on YK:n alainen erityisjärjestö ja siviili-ilmailun kattojärjestö, jonka toimialaan kuuluvat kaikki siviili-ilmailuun liittyvät tekniset, taloudelliset ja oikeudelliset asiat. ICAO:n päämääränä ja tarkoituksena on kehittää kansainvälisen ilmailun periaatteita ja tekniikkaa sekä edistää kansainvälisen ilmakuljetuksen suunnittelua ja kehittämistä sekä turvallisuutta. ICAO:n toimesta on laadittu lukuisia siviili-ilmailua koskevia kansainvälisiä sopimuksia¹¹⁷. ICAO:ta ei tule sekoittaa IATA:aan, kansainväliseen ilmakuljetusliittoon, (International Air Transport Association), joka on vuonna 1919 perustettu yksityinen lentoyhtiöiden kansainvälinen etu- ja yhteistyöjärjestö, ja jonka tarkoituksena on edistää turvallista, säännöllistä ja taloudellista ilmaliikennettä.

¹¹⁵ Annex (Liite) 1 – Ilmailulupakirjat, Annex 2 – Lentosäännöt, Annex 3 – Lentosääpalvelu, Annex 4 – Ilmailukartat, Annex 5 – Mittayksiköt, Annex 6 – Lentotoiminta, Annex 7 – Kansallisuus- ja rekisteritunnukset, Annex 8 – Lentokelpoisuus, Annex 9 – Sujuvuuden edistäminen, Annex 10 – Ilmailuviestipalvelu, Annex 11 – Ilmaliikennepalvelut, Annex 12 – Etsintä- ja pelastuspalvelu, Annex 13 – Onnettomuustutkinta, Annex 14 – Lentopaikat, Annex 15 – Ilmailutiedotuspalvelu, Annex 16 – Ympäristönsuojelu, Annex 17 – Ilmailun turvaaminen, Annex 18 – Vaarallisten aineiden ilmakuljetus. Liitteet 2, 5, 7 ja 8 sisältävät normeja (*standards*) mutta ei suosituksia (*recommended practices*). Loput 14 lisäosaa sisältävät säännöksiä molemmista ryhmistä.

¹¹⁶ Skybrary/ICAO. Todettakoon, että kaikki valtiot, joissa ilmailua harjoitetaan laajemmin, ovat saattaneet voimaan sekä standardit että suositukset.

¹¹⁷ Keskeisiä siviili-ilmailusopimuksia ovat vuoden 1963 Tokion sopimus, joka sisältää säännöksiä lippuperiaatteen mukaisesta rekisterivaltion toimivallasta ilma-aluksessa tehdyissä rikoksissa, Haagin sopimus lentokonekaappauksista vuodelta 1970, vuoden 1970 Montrealin sopimus koskien ilmailun turvallisuutta vaarantavista teosta sekä vuoden 1929 Varsovan sopimus ilma-aluksen omistajan ja operaattorin vahingonkorvausvastuusta matkustajiin ja matkatavaraan nähden ja vuoden 1952 Rooman sopimus vastuusta ilma-aluksen aiheuttamista vahingoista kolmannelle osapuolella.

Muita keskeisiä kansainvälisiä ilmailujärjestöjä ovat Euroopan siviili-ilmailukonferenssi ECAC (European Civil Aviation Conference), joka on Euroopan Neuvoston ja ICAO:n alainen Euroopan laajuinen siviili-ilmailun yhteistyöelin sekä JAA (Joint Aviation Authorities), joka on yhteistyöelin, jonka muodostaa osa ECAC-jäsenvaltioiden kansallisista ilmailuviranomaisista. Sen tarkoituksena on tuottaa ja yhtenäistää ilmailualan sääntelyä antamalla jokaisessa jäsenvaltiossa noudatettavia JAR-määräyksiä (Joint Aviation Requirements), jotka sisältävät yksityiskohtaisia sekä teknisiä että hallinnollisia määräyksiä muun muassa lupakirjoista, kelpuutuksista. JAA:n merkitys yhteiseurooppalaisena norminantajana on vähentynyt Euroopan lentoturvallisuusvirasto EASA:n perustamisen ja sääntelyvastuun siirtymisen myötä.¹¹⁸

Eurocontrol puolestaan on vuonna 1960 perustettu Euroopan lennonvarmistusjärjestö, jonka tehtävänä on harmonisoida ja integroida lennonvarmistuspalveluja. Eurocontrol pyrkii luomaan yhteisen ilmaliikenteen hallinnan kaikille ilmatilan käyttäjille ja sen päämäärä on turvallinen, joutuisa ja taloudellinen liikennevirta Euroopan ilmatilassa.¹¹⁹ Eurocontrol tekee työtä lentoliikenteen turvallisuuden kehittämiseksi lennonvarmistuspalveluiden näkökulmasta ja on ollut aktiivisesti kehittämässä ajatusta ilmailun oikeudenmukaisesta toimintaympäristöstä *Just Culturesta*.

3.1.2 EU-tason sääntely

EU:n pitkän aikavälin tavoitteena on säännellä kaikkia siviili-ilmailun osa-alueita. EU:n ilmailua koskevan sääntelyn valmistelusta vastaa pääasiassa Euroopan lentoturvallisuusviraston EASA, jonka tehtävänä on edistää siviili-ilmailun yhteisiä turvallisuus- ja ympäristönsuojelunormeja Euroopassa ja maailmanlaajuisesti. Virasto on keskeinen osa uutta sääntelyjärjestelmää, joka luo ilmailualalla eurooppalaisia yhtenäismarkkinoita. EASA:n velvollisuuksiin kuuluvat muun muassa turvallisuusnormien täytäntöönpano ja valvonta, lentokoneiden ja niiden osien tyyppihyväksyntä, ilmailualan organisaatioiden sertifiointi sekä turvallisuusanalyysit ja -tutkimus sekä asiantuntija-apu EU:n komissiolle uuden lainsäädännön valmistelussa.¹²⁰ EASA:n norminanto tapahtuu EU:n kautta asetuksin ja direktiivein, joilla on etusija kotimaisiin lakeihin ja ilmailumääräyksiin nähden.

¹¹⁸ Oxford 2008, s. 34–35.

¹¹⁹ Oxford 2008, s. 36.

¹²⁰ Oxford 2008, s. 34.

EU ottaa ICAO:n sääntelyn huomioon omassa lainsäädännössään mutta sääntely ei sido EU:ta.¹²¹ EASA:n on perustettu yhteisistä siviili-ilmailua koskevista säännöistä ja Euroopan lentoturvallisuusviraston perustamisesta 15 päivänä heinäkuuta 2002 annetulla Euroopan parlamentin ja neuvoston asetuksella (EY) N:o 1592/2002 (1. EASA-asetus)¹²².

Tämä työn kannalta keskeisimmät EU:n antamat ilmailun turvallisuutta ja poikkeamaraportointia koskevat säädökset ovat poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla 13 päivänä kesäkuuta 2003 annettu Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 13.6.2003, 2003/42/EY (poikkeamadirektiivi)¹²³ ja siviili-ilmailun onnettomuuksien ja vaaratilanteiden tutkinnasta ja ehkäisemisestä ja direktiivin 94/56/EY kumoamisesta 20 päivänä lokakuuta 2010 annettu Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus (EU) N:o 996/2010 (onnettomuustutkinta-asetus)¹²⁴. EU:n poikkeamaraportointia koskeva toimivalta perustuu Euroopan unionin toiminnasta tehdyn sopimuksen (SEUT) 100 artiklan 2 kohtaan¹²⁵.

3.1.3 Kotimaiset viranomaiset ja lainsäädäntö

Liikenteen turvallisuusvirasto Trafi on liikenne- ja viestintäministeriön hallinnonalalla toimiva keskushallinnon virasto. Sen tehtävänä on vastata liikennejärjestelmien turvallisuudesta ja sen kehittämisestä, liikenteenturvallisuushaittojen rajoittamisesta, ilmailun ja merenkulun turvallisuudesta, valvoa toimialansa määräysten noudattamista ja antaa toimialalla edellytettäviä lupia, hyväksyntöjä ja määräyksiä. Trafi kerää tietoja poikkeamista ilmailussa mutta myös merenkulussa ja rautateillä.¹²⁶

Onnettomuustutkintakeskus (OTKES) on oikeusministeriön yhteydessä toimiva puolueeton ja riippumaton valtion viranomainen, jonka tehtävänä on tutkia tapahtuneita onnettomuuksia. OTKES:n tehtävänä on tutkia kaikki suuronnettomuudet ja suuronnettomuuden vaaratilanteet

¹²¹ Torckeli 2013, ppt-kalvo 12–13.

¹²² Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus (EY) N:o 1592/2002, annettu 15 päivänä heinäkuuta 2002, yhteisistä siviili-ilmailua koskevista säännöistä ja Euroopan lentoturvallisuusviraston perustamisesta, EYVL L 240, 7.9.2002, s. 1 (1. EASA-asetus). Nykyisin EASA:n toimintaa sääntelee yhteisistä siviili-ilmailua koskevista säännöistä ja Euroopan lentoturvallisuusviraston perustamisesta sekä neuvoston direktiivin 91/670/ETY, asetuksen (EY) N:o 1592/2002 ja direktiivin 2004/36/EY kumoamisesta 20 päivänä helmikuuta 2008 annettu Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus, (EY) N:o 216/2008), EYVL L 79/1, 19.3.2008, s. 1–49 (2. EASA-asetus).

¹²³ Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, 13.6.2003, 2003/42/EY, EUVL L 167/23, 4.7.2003.

¹²⁴ Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus siviili-ilmailun onnettomuuksien ja vaaratilanteiden tutkinnasta ja ehkäisemisestä ja direktiivin 94/56/EY kumoamisesta, 20.10.2010, (EU) N:o 996/2010, EUVL L 295/35, 12.11.2010, s. 23–36 (onnettomuustutkinta-asetus).

¹²⁵ Euroopan unionin toiminnasta tehty sopimus, EUVL C 115/47, 9.5.2008.

¹²⁶ Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012, s. 137.

riippumatta niiden laadusta sekä ilmailu-, raideliikenne- ja vesiliikenneonnettomuudet ja niiden vaaratilanteet. Turvallisuustutkinnan aloittamisesta päätettäessä otetaan huomioon tapahtuman vakavuus ja uusiutumisen todennäköisyys. Turvallisuustutkinnan lopputulos on tutkintaselostus, jonka lopussa on turvallisuussuosituksia toimivaltaisille viranomaisille ja muille tahoille uusien onnettomuuksien ehkäisemiseksi. OTKES seuraa näiden suositusten toteutumista. OTKES:lla on laaja tiedonsaantioikeus suhteessa muihin viranomaisiin ja oikeus saada poliisilta virka-apua turvallisuustutkinnassa. OTKES ei yleensä tutki tahallisesti aiheutettua tai rikoksen aiheuttamaa tapahtumaa.¹²⁷

OTKES ja Trafi tekevät yhteistyötä liikenteen turvallisuuden edistämiseksi. OTKES saa Trafín lailla tiedon kaikista Trafille lähetetyistä poikkeamailmoituksista. OTKES:n on puolestaan ilmoitettava Trafille turvallisuustutkinnassa selvinneistä vioista ja puutteista, joiden korjaamiseksi Trafi on velvollinen ryhtymään toimenpiteisiin. Trafín on annettava OTKES:n pyynnöstä selvitys toimenpiteistä, joihin se on ryhtynyt sille osoitetun turvallisuussuosituksen johdosta. Poliisin kanssa Trafi tekee yhteistyötä lupiin ja rikostutkintaan liittyvissä asioissa.¹²⁸

Kansallisessa lainsäädännössä ilmailua koskeva yleislaki on ilmailulaki¹²⁹, jota noudatetaan ilmailussa Suomen alueella ja ilmailussa Suomen alueen ulkopuolella suomalaisessa ilma-aluksessa, tai Suomessa myönnetyn lentotoimintaluvan nojalla jollei kansainvälisestä velvoitteesta muuta johdu. Ilmailulaki sisältää säännöksiä muun muassa ilma-aluksen rekisteröinnistä ja kansallisuudesta, lentokelpoisuudesta, lupakirjoista, lentopaikoista, lennonvarmistuksesta ja ilmailuonnettomuuksista, vaaratilanteista ja poikkeamista. Trafi antaa Chicagon yleissopimuksessa tarkoitetut lentosäännöt ja panee täytäntöön sopimuksessa ja sen liitteissä tarkoitetut standardit (normit, *Standards*) ja suositukset (*Recommended Practices*). Trafilla on ilmailulain nojalla valta antaa ilmailumääräyksiä. Määräyksenantovaltuutus on aina tarkkaan rajattu. Määräykset voivat olla teknisiä tai toiminnallisia taikka koskea ohjaajalta edellytettävää tietoa, taitoa tai kokemusta.

Ilmailumääräyksistä keskeisin on IlmailuL 3 §:n nojalla annettu ilmailumääräys OPS M1-1, Lentosäännöt (30.11.2006), ilmailussa Suomen alueella noudatettavista lentosäännöistä. Näiden lentosääntöjen lisäksi noudatetaan näkyvyydestä ja sääolosuhteista riippuen joko

¹²⁷ Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012, s. 135–136, Onnettomuustutkintakeskuksen internet-sivut <http://www.turvallisuustutkinta.fi/Etusivu/OTKES>. Viitatuspäivä 22.7.2013.

¹²⁸ Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012, s. 137.

¹²⁹ Ilmailulakiin on tekeillä kokonaisuudistus 31.12.2014 mennessä.

näkölentösääntöjä tai mittarilentösääntöjä. Lentosääntöjen ja ilmailulain mukaan ilma-aluksen päälliköllä on ylin käskyvalta ilma-aluksessa ja ilma-aluksen päällikkö on vastuussa lennon valmistelusta, ilma-aluksen lentokelpoisuudesta sekä lennon suorittamisesta lentosääntöjen ja muiden määräysten mukaisesti. Tämän työn kannalta tärkein ilmailumääräys on poikkeamista ilmoittamisesta koskeva ilmailumääräys GEN M1-4 (16.3.2011).

3.2 Just Culture – Oikeudenmukainen toimintaympäristö

3.2.1 Johdatus organisaatiotason onnettomuuksien syihin

Kaupallisen lentoliikenteen ja yleensä lentotoiminnan harjoittaminen tapahtuu pääasiassa yhteisömuodossa, jolle on ominaista hierarkkisuus, toimielinten käskyvaltasuhteet ja vastuunjako, voitontavoittelu sekä vastuuhenkilöiden rajoitettu henkilökohtainen taloudellinen vastuu. Ennen siirtymistä käsittelemään poikkeamaraportointia koskevaa lainsäädäntöä ja määräyksiä on tarpeen tarkastella yleisemmällä tasolla ajatusmallia tällaisten monimutkaisten organisaatioiden toiminnassa tapahtuneiden onnettomuuksien synnystä, organisaation turvallisuuskulttuurin luomisesta ja ylläpitämisestä, joka vaikuttaa poikkeamaraportoinnin taustalla. Organisaation turvallisuuskulttuuriin liittyy olennaisella tavalla oikeudenmukaisen toimintaympäristön, *Just Culturen*, käsite.

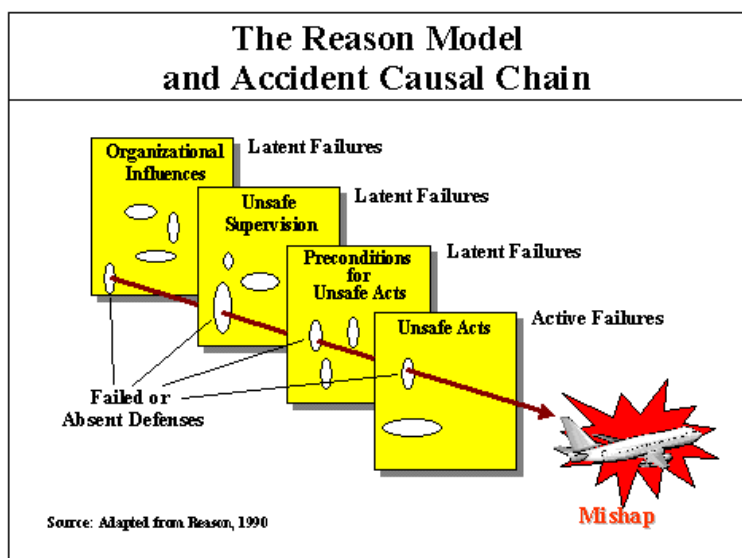
Jotta nykyaikaisen monimutkaisen organisaation turvallisuuteen liittyviä kysymyksiä voidaan tarkastella, on erotettava organisaatiotason onnettomuudet yksilötason onnettomuuksista. Yksilötason onnettomuudella tarkoitetaan tapahtumaa, jossa tietty henkilö tai ryhmä on sekä onnettomuuden aiheuttaja että sen uhri, ja jossa seuraukset voivat olla tälle henkilölle tai ryhmälle vakavat mutta niillä ei juuri ole vaikutusta muihin ihmisiin. Organisaatiotason onnettomuuden syihin vaikuttavat useat henkilöt organisaation eri tasoilla ja tällaisella onnettomuudella on usein katastrofaalisia vaikutuksia ulkopuolisiin henkilöihin, varallisuuteen ja ympäristöön puhumattakaan organisaatiosta itsestään. Voidaan puhua suuronnettomuuksista, jotka ovat ominaisia korkean teknologian aloille ja joilla myös potentiaaliset riskit ovat suuria kuten kaupallisessa ilmakuljetuksessa, meri- ja rautatiekuljetuksessa sekä energiateollisuudessa mutta myös rahoitus- tai terveydenhoitoalalla.¹³⁰

Organisaatiotason onnettomuuksille on ominaista se, että ne harvoin johtuvat yhdestä yksittäisestä syystä, vaan niiden taustalla on yleensä useita yhtä aikaa vaikuttavia tekijöitä.

¹³⁰ Reason 1997, s. 1–2.

Nämä tekijät voidaan jakaa aktiivisiin virheisiin (*active failure*) ja piileviin tekijöihin (*latent condition/failure*). Ensimmäiset johtuvat inhimillisestä toiminnasta ja niitä tekevät etulinjan toimijat ja käytännön operatiivisen työn tekijät, kuten lentäjät ja lennonjohtajat tai öljytankkerin kapteenit tai kirurgit. Valtaosa aktiivisista virheistä on tahattomia, lipsahduksia, unohduksia ja huolimattomuutta, ja vain pieni osa tahallisia tekoja rikosoikeuden tarkoittamassa mielessä. Aiemmin onnettomuustutkijoille oli riittävää virheen ja sen tekijän, yksittäisen henkilön, löytäminen onnettomuuden syyn osoittamiseksi, eikä syyn taustalla olevia organisaatiotason tekijöitä tutkittu. Nykyisin tutkijat pitävät etulinjan toimijan virhettä pikemminkin seurauksena jostain muusta onnettomuuteen vaikuttavasta tekijästä. Nämä piilevät tekijät voivat olla suunnittelu-, ergonomia- tai koulutuspuutteita, valmistusvirheitä, puutteita valvonnassa, tai huonokuntoisia tai vääränlaisia työvälineitä. Piileviä tekijöitä on kaikissa järjestelmissä ja organisaatioissa ja ne syntyvät johdon, suunnittelijoiden, lainsäätäjän tai viranomaisen päätösten johdosta. Tärkeä ero aktiivisiin virheisiin verrattuna on se, että piilevät tekijät ovat voineet kehittyä ajan myötä huomaamatta ja aiheuttamatta harmia mutta yhdistettynä oikeisiin olosuhteisiin ne läpäisevät järjestelmän suojamuurit. Toinen selkeä ero tekijöiden välillä on se, että syy piileviin tekijöihin löytyy organisaation ylemmiltä tasoilta. Lisäksi piilevät tekijät voivat aiheuttaa useita erilaisia onnettomuuksia ja lisätä virheiden mahdollisuutta luomalla työyhteisöön toimintatapoja, jotka ovat alttiimpia virheille.¹³¹ Vaikka itsekriminointisuoja on rikos- ja prosessioikeudellinen käsite ja lähinnä ilmenee sellaisten tekojen yhteydessä, jotka tämän jaottelun mukaan kuuluvat aktiivisten virheiden kategoriaan (olivatpa ne tahallisia tai tahattomia tekoja), olennaista on ymmärtää aktiivisten virheiden ja piilevien tekijöiden yhteisvaikutus onnettomuuksien synnyssä.

¹³¹ Reason 1997, s. 9–11.

KUVIO I Reasonin Swiss Cheese –malli.¹³²

Aktiiviset virheet ja piilevät tekijät voidaan kuvata yllä olevan Reasonin Swiss Cheese –mallin mukaan rei'iksi suojamuureissa ja –mekanismeissa (*defences*). Suojamuurit voivat olla teknisiä tai liittyä toimialan sääntelyyn tai työntekijöiden koulutukseen¹³³. Keskeistä on ymmärtää, että lukuisista suojamuureista yksi on jo riittävä estämään vahingon tai onnettomuuden, mutta mikään suojamuureista ei kuitenkaan ole täysin pitävä. Niihin on muodostunut edellä kuvatulla tavalla aukkoja esimerkiksi liian niukan resursoinnin, huonojen työvälineiden tai koulutuksen ansiosta. Toisaalta esimerkiksi uudelleenkoulutuksen ja uusien työkalujen hankinnan myötä järjestelmästä poistuu onnettomuusriskin aiheuttavia piileviä tekijöitä.¹³⁴ Suojamuurit ovat nykyaikaisen organisaation tapa rajoittaa kaikkeen ihmisen toimintaan kuuluvien inhimillisten virheiden vaikutuksia.

3.2.2 Turvallisuuskulttuuri

Organisaation turvallisuuskulttuurilla (*Safety Culture*) tarkoitetaan organisaation oppivaa ja joustavaa ilmapiiriä tai kulttuuria, joka pyrkii toiminnan turvallisuuden järkevään ja jatkuvaan kehittämiseen turvallisuustietoa keräämällä ja sitä analysoimalla. Turvallisuuskulttuuriin kuuluu niiden turvallisuutta heikentävien inhimillisten, teknisten ja ympäristötekijöiden sekä organisaatioon liittyvien tekijöiden tunnistaminen ja niitä koskevan tiedon kerääminen palautejärjestelmillä sekä poikkeamien ja onnettomuuksien analysointi. Turvallisuustiedon

¹³² Mukailtu Reason 1997, s. 12, 17.

¹³³ Esimerkiksi laitteiden tai järjestelmän ominaisuuksia kuten laitteissa olevia suojuksia, varoitusvaloja, tai rajoittimia tai henkilökohtaisia suojavarusteita. Ne voivat olla myös toimintamenetelmiä, työturvallisuusmääräyksiä tai –lainsäädäntöä, koulutusta tai lupia ja kelpoisuuksia tehdä tiettyjä toimenpiteitä.

¹³⁴ Reason 1997, s. 8–9.

kerääminen ja saaminen on riippuvaista keräämisjärjestelmän piirissä olevien halukkuudesta raportoida omista virheistään ja läheltä piti –tilanteista. Tällaisen toimivan raportointikulttuurin saavuttamiseksi organisaation täytyy luoda oikeudenmukainen toimintaympäristö.¹³⁵ Oikeudenmukainen toimintaympäristö, tai *Just Culture*, tarkoittaa

”toimintaympäristöä, jossa etulinjan toimijoita tai muita toimijoita ei rangaista niiden toimista, laiminlyönneistä tai päätöksistä, jotka ovat niiden kokemuksen ja koulutuksen kannalta oikeasuhteisia, mutta jossa ei suvaita törkeää huolimattomuutta, tahallisia rikkomuksia ja turmiollisia toimia”¹³⁶.

Organisaation joustava ja oppiva kulttuuri ovat jatkoa raportointikulttuurille ja tarkoittavat organisaation kykyä tehdä oikeita päätöksiä kerätyn turvallisuustiedon perusteella ja panna päätökset ripeästi täytäntöön.¹³⁷

3.2.3 Poikkeamailmoitusjärjestelmä ja Just Culture

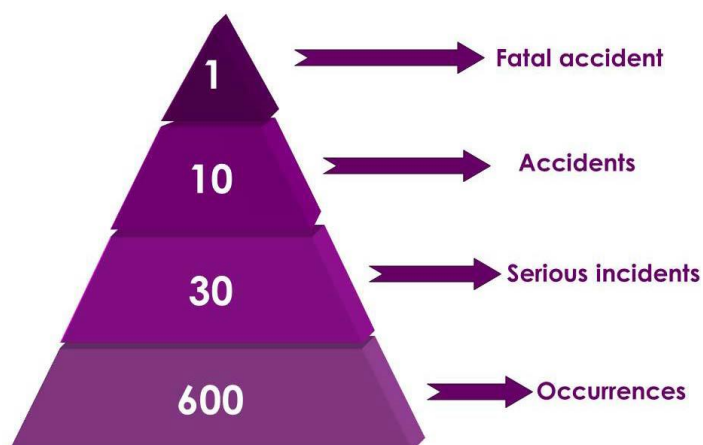
Poikkeamaraportointijärjestelmän taustalla on ajatus, jonka mukaan onnettomuudet harvoin johtuvat yksittäisestä tekijästä vaan niiden taustalla on useita yhtä aikaa vaikuttavia tekijöitä. Organisaatiotason onnettomuudet eivät juuri koskaan synny tyhjästä vaan niitä edeltää tietty määrä poikkeamia ja vaaratilanteita. Tätä voidaan havainnollistaa seuraavalla Heinrichin pyramidilla:¹³⁸

¹³⁵ Reason 1997, s. 195.

¹³⁶ Määritelmä lennonvarmistuspalvelujen ja verkkotoimintojen suorituskyvyn kehittämisjärjestelmästä ja lennonvarmistuspalvelujen tarjoamista koskevista yhteisistä vaatimuksista annetun asetuksen (EY) N:o 2096/2005 muuttamisesta 29 päivänä heinäkuuta 2010 annetun komission asetukseen (EU) N:o 691/2010 2 artiklan toisen kohdan k alakohta. (EUVL L 201/3, 3.8.2010, lennonvarmistuspalvelujen suorituskykyasetus) Vrt. Reasonin *Just Culture* -määritelmä: ”An atmosphere of trust in which people are encouraged, even rewarded, for providing essential safety-related information – but in which they are also clear about where the line must be drawn between acceptable and unacceptable behavior”, Reason 1997, s. 195. Reason painottaa määritelmässään turvallisuustiedon keräämiselle otollisen ilmapiirin luomista.

¹³⁷ Reason 1997, s. 195.

¹³⁸ Commission staff working paper, Impact assessment, Accompanying document to the Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on occurrence reporting in civil aviation (COM(2012) 776 final)) SWD(2012) 442 final), s. 8. Heinrichin pyramidi on kuvallinen esitystapa poikkeamien ja vakavampien vaaratilanteiden ja onnettomuuksien keskinäisestä suhteesta. Heinrichin laki perustuu todennäköisyyteen ja olettaa, että onnettomuuksien lukumäärä on kääntäen verrannollinen niiden vakavuuteen. ja että pienten onnettomuuksien määrää vähentämällä suurempien onnettomuuksien määrä myös vähenee.

KUVIO II. Heinrichin pyramidi¹³⁹

Poikkeamaraportointijärjestelmän tarkoituksena on kerätä tietoa normaalissa toiminnassa esiintyneistä vioista, virheistä, poikkeamista ja onnettomuuksista (*occurrences, incidents, accidents*), jotka eivät vielä ole aiheuttaneet vakavia seurauksia mutta jotka voivat sellaisia aiheuttaa jollei niihin puututa. Jos organisaatiolla ei ole järjestelmää, jolla se kerää turvallisuustietoa poikkeamista ja läheltä piti –tilanteista, pitkä näennäisesti turvallinen ajanjakso, jona onnettomuuksia ei tapahdu, johtaa väistämättä turvallisuustason laskuun ja vakavampaan poikkeamaan tai onnettomuuteen. Tämä johtuu siitä, että helposti mitattavat tehokkuuden ja taloudellisuuden vaatimukset ajavat organisaation strategisessa ja operatiivisessa päätöksenteossa harvoin tapahtuvien onnettomuuksien ehkäisyn ohitse.¹⁴⁰

Raportointikulttuurin luomisen ja ylläpitämisen kannalta olennaista on suojata raportioijaa kohtuuttomilta kurinpidollisilta toimilta. Muita raportointikulttuuria edistäviä ja vahvistavia tekijöitä ovat raportointimenettelyn luottamuksellisuus, raporteja käsittelevän elimen erottaminen kurinpidollista tai rankaisevaa tehtävää hoitavista elimistä, palautteen ripeä antaminen hyödynnettävissä olevassa muodossa sekä raportoinnin helppous.¹⁴¹ Oikeudenmukaisen toimintakulttuurin, *Just Culture*n, ydin on siinä, että ilmoittajaa vastaan ei saa ryhtyä oikeudellisiin tai hallinnollisiin toimenpiteisiin sellaisen menettelyn takia, joka ei ole törkeän huolimaton tai tahallista ja joka tulee viranomaisten tietoon tekijän oman ilmoituksen vuoksi. Myöskään työnantaja ei saa ryhtyä kurinpidollisiin toimenpiteisiin

¹³⁹ Commission staff working paper, Impact assessment, Accompanying document to the Proposal for a Regulation of the European Parliament and the Council on occurrence reporting in civil aviation (COM(2012) 776 final) SWD(2012) 442 final), s. 8.

¹⁴⁰ Reason 1997, s. 6. Pelkästään tuotannon kasvattaminen ilman vastaavaa lisäystä turvallisuuteen käytettävissä voimavaroissa tai uusien suojamekanismien kehittämistä johtaa olemassa olevien turvamarginaalien kapenemiseen.

¹⁴¹ Reason 1997, 197–198.

työntekijää kohtaan tällaisen tapahtuman vuoksi. Toisaalta myöskään ns. *no blame culturea*, jonka mukaan ilmoittaja saa aina omaa toimintaansa koskevan täydellisen immuniteetin kurinpidollisia, oikeudellisia ja hallinnollisia toimenpiteitä vastaan, ei voida hyväksyä, koska se on yleisen oikeustajun vastainen.¹⁴² Tässä rajanvedossa kriittistä on erottaa tahaton virhe tai huolimaton teko törkeän huolimattomasta tai tahallisesta teosta. Tahattomista virheistä rankaiseminen hävittäisi raportoinnin jatkumiselle välttämättömän luottamuksen ilmapiirin. Ilmailualan lainsäädännössä tämä periaate on pyritty ottamaan huomioon ns. varaventiilisäännöksillä¹⁴³.

Jos edellä käsiteltyjä organisaatiotason onnettomuuksien taustalla vaikuttavia syitä ei ymmärretä, tyydytään kaikki moite kohdistamaan etulinjan toimijaan. Hänellä ei organisaation asettamien tavoitteiden ja toimintaedellytysten vuoksi mahdollisesti ole ollut tilanteessa tosiasiallista toisintoimimismahdollisuutta. Organisaatio saattaa asettaa hänelle keskenään ristiriitaisia vaatimuksia, joiden mukaan toiminnan on esimerkiksi oltava yhtä aikaa turvallista, tehokasta ja joutuisaa. Tällöin virheen tehnyttä henkilöä voidaan helposti moittia siitä, että hänen olisi tullut yrittää vähän enemmän tai olla vähän tarkempi, motivoituneempi tai huolellisempi.¹⁴⁴ Huolellisuusveloitteen taso asettuu niin korkealle, että henkilö, oli hän miten huolellinen tai hyvin koulutettu tahansa, rikkoo sen ennemmin tai myöhemmin. Tilanne, jossa vastuullisessa tehtävässä toimivalle lentäjälle tai lennonjohtajalle asetetaan tavallista korkeampi huolellisuusvelvollisuus hänen koulutuksensa ja toiminnan sisältämien suurten riskien vuoksi, ei ota huomioon kaikkeen inhimilliseen toimintaan kiinteästi liittyvän virheen mahdollisuutta.¹⁴⁵

Reason ehdottaa tahattoman ja tahallisen teon tai laiminlyönnin rajanvedon tekemiseen hypoteettista substituutiotestiä. Testissä teon (tahallisen tai tahattoman) tehnyt henkilö korvataan saman koulutuksen ja kokemuksen omaavalla henkilöllä, vertaisella, joka asetetaan saman tehtävän eteen samoissa olosuhteissa kuin alkuperäinen henkilö ja kysytään toimisiko korvaava henkilö tilanteessa samoin. Jos vastaus kysymykseen on myönteinen, on moitteen kohdistaminen alkuperäiseen henkilöön kohtuutonta. Tällaisessa arvioinnissa luottamuksen ilmapiiriä suojaa se, että etulinjan toimija voi luottaa siihen, että hänen toimintaansa arvioivilla

¹⁴² Reason 1997, s. 205.

¹⁴³ Ilmailulain 134 §, poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 8 artikla 2 kohta ja Chicagon yleissopimuksen liitteen 13 lisäosa E. Ks. myöhemmin mm. kohta 3.6.2.

¹⁴⁴ Eurocontrol 2008, s. 14.

¹⁴⁵ Reason 1997, s. 207.

henkilöillä on tietoa ja koulutusta samalta eriytyneeltä erikoisalalta kuin hänellä.¹⁴⁶ Ilman tämänkaltaista asiantuntijuutta ja vertaisarviointia esimerkiksi ilmailussa tapahtuneen poikkeaman tai onnettomuuden yhteydessä voidaan lähes poikkeuksetta *prima facie* osoittaa ilmailumääräyksiin, -lainsäädäntöön tai vakiotoimintamenetelmiin sisältyvien velvollisuuksien laiminlyöntejä tai rikkomisia. Velvollisuuksien ja toimintamenetelmien sisältö kuitenkin tarkentuu henkilön koulutuksen, kokemuksen ja alan käytäntöjen ja kirjoittamattomien sääntöjen avulla¹⁴⁷. Näin ollen ilmailuun liittyvissä rikosasioissa alan asiantuntemuksen käyttäminen on ensiarvoisen tärkeää ja syyttäjä ja tuomioistuin ovat siihen velvoitettuja ilmailulain nojalla¹⁴⁸.

3.2.4 Just Culturen tavoitteet ja kehitys

Just Culturen tavoitteena on toimijoiden raportointihalukkuuden ja luottamuksen ilmapiirin luomisen lisäksi parantaa organisaation operatiivista ja turvallisuusjohtamista.¹⁴⁹ *Just Culturen* ajatuksen mukaan onnettomuuksien ja poikkeamien syiden selvittämisessä ja niistä oppimisessa on otettava systeeminen näkökulma ja ymmärrettävä se, että virheistä oppimisella saavutetaan suurempi hyöty kuin virheen tekijää rankaisemalla.¹⁵⁰

Ajatusta *Just Culturesta* on kehitetty 2000-luvun ajan ilmailualan toimijoiden kesken seminaareissa ja se esiintyy vakiintuneesti Eurocontrolin ja kansallisten liikenteen turvallisuusviranomaisten materiaaleissa.¹⁵¹ Eurocontrol on ollut ajatusmallin vahvin kehittäjä ja se on pyrkinyt määrittelemään *Just Culturen* ja julkaissut ohjeistuksen *Just Culturen* ja kansallisten oikeusjärjestelmien yhteensovittamiseksi¹⁵². Kyse on toimintamallista, jota koko toimiala yhteisesti ajaa ja kehittää¹⁵³. Institutionaalista tukea *Just Culturelle* antaa se, että oikeudenmukainen toimintaympäristö on määritelty EU-lainsäädännön tasolla ensimmäisen

¹⁴⁶ Reason 1997, s. 208–209. *Just Culturen* kannalta keskeinen kysymys on myös se, kuka rajanvedon tekee. Tekeekö sen ilmailuviranomainen, tutkintatuomari, syyttäjä, ammattikunnan itsesääntelyelin vai onko kyseessä järjestelmä, joka perustuu ilmoittajan täydelle immuniteetille? Vaihtoehtoja on käsitelty Eurocontrolin ohjeissa (Eurocontrol 2008, s. 21–26) mutta tässä työssä aiheeseen ei ole mahdollista syventyä tarkemmin. Mainittakoon, että Eurocontrolin van Damin mukaan ratkaisun tekijän tulee olla tuomioistuin (van Dam 2012, ppt-kalvot 8, 13).

¹⁴⁷ Eurocontrol 2008, s. 14. On kuitenkin huomattava, että ollakseen järjestelynä uskottava, käytettävien asiantuntijoiden ja vertaisarvioinnin tekijöiden tulee olla itsenäisiä ja riippumattomia suhteessa arvioinnin kohteeseen. On jopa edellytetty, että arvioinnin tekijän ja kohteen tulisi olla eri kansallisuutta.

¹⁴⁸ IlmailuL 184 §.

¹⁴⁹ GAIN 2004, s. 13–14.

¹⁵⁰ Eurocontrol 2008, s. 31.

¹⁵¹ Mm. GAIN 2004, Eurocontrol 2008, van Dam 2012, Kämpfe 2012.

¹⁵² Eurocontrol 2008, s. 11: “Just Culture has been defined as a culture where front line operators or others are not punished for actions, omissions or decisions taken by them that are commensurate with their experience and training, but where gross negligence, wilful violations and destructive acts are not tolerated”.

¹⁵³ Eurocontrol 2008, s. 31.

kerran lennonvarmistuspalvelujen suorituskykyasetuksessa N:o 691/2010¹⁵⁴ ja sen liitteissä 1 ja 2 otettu yhdeksi lennonjohtopalvelun suorituskykyindikaattoriksi. *Just Culturen* vakiintuminen osaksi ilmailuoikeuden peruskäsitteistöä vahvistaa myös se, että sen määritelmä on otettu uuteen poikkeamadirektiivin 2003/42/EY korvaamiseksi tehtyyn poikkeama-asetusehdotukseen (18.12.2012, COM(2012) 776 final)¹⁵⁵.

3.3 Poikkeamaraportointi

3.3.1 Oikeuslähteet

Siviili-ilmailun kannalta merkittävien poikkeamatietojen ilmoittaminen, kokoaminen, tallentaminen, analysointi ja hyödyntäminen muodostavat perustan ilmailun turvallisuuden ylläpitämiselle ja parantamiselle sekä vaaratilanteiden sekä onnettomuuksien ehkäisemiselle. Siviili-ilmailussa sovelletaan pakollista poikkeamailmoitusjärjestelmää, jossa laaja joukko alalla työskenteleviä on velvollinen raportoimaan havaitsemistaan turvallisuuteen vaikuttavista poikkeamista oman organisaationsa vastuuhenkilölle ja liikenteen turvallisuusvirasto Trafille, joka vastaa Suomessa poikkeamaraporttien vastaanottamisesta, käsittelystä ja analysoinnista¹⁵⁶. Osana tätä raportointijärjestelmää toimii myös kaupallista lentotoimintaa harjoittavan organisaation oma laadunvalvontajärjestelmä, joka kerää häiriö- ja poikkeamailmoituksia ja analysoi niitä.

Poikkeamailmoitukset koskevat sekä henkilöiden omaa että muiden tapahtuman osallisten toimintaa. Ilmoitukset voivat antaa aihetta moitteeseen tai lisäkoulutuksen järjestämiseen työnantajan tai viranomaisen taholta. Ajatuksena kuitenkin on, että ne antavat arvokasta ennakkotietoa teknisestä viasta, puutteesta tai ongelmasta toimintamenetelmissä tai koulutuksessa ja auttavat puuttumaan näihin ennen kuin poikkeamailmoituksen aihe aiheuttaa vakavamman vaaratilanteen tai onnettomuuden. Poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoituksena ei siis ole syyllisyyden selvittäminen tai vastuun kohdentaminen.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Komission asetus lennonvarmistuspalvelujen ja verkkotoimintojen suorituskyvyn kehittämisjärjestelmästä ja lennonvarmistuspalvelujen tarjoamista koskevista yhteisistä vaatimuksista annetun asetuksen (EY) N:o 2096/2005 muuttamisesta, 29.7.2010, (EU) N:o 691/2010, EUVL L 201/3, 3.8.2010.

¹⁵⁵ Ehdotus Euroopan parlamentin ja neuvoston asetuksesta poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, asetuksen (EU) N:o 996/2010 muuttamisesta sekä direktiivin 2003/42/EY, komission asetuksen (EY) N:o 1321/2007 ja komission asetuksen (EY) N:o 1330/2007 kumoamisesta, Bryssel 18.12.2012, COM(2012) 776 final, 2012/0361(COD), 2 artiklan 7 alakohta (poikkeama-asetusehdotus 18.12.2012, COM(2012) 776 final).

¹⁵⁶ IlmailuL 131 §.

¹⁵⁷ Mm. poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 1 artikla, poikkeama-asetusehdotus (18.12.2012, COM(2012) 776 final), s. 2–3.

Liikenteen turvallisuusvirasto Trafi tuottaa poikkeamailmoitusten pohjalta analyysyjä, joita käytetään turvallisuuden parantamiseen ja viranomaisen toiminnan riskiperusteiseen kohdentamiseen. Tiedot tallennetaan anonyymisti yhteiseurooppalaiseen ECCAIRS-tietokantaan¹⁵⁸. Tietoja käsitellään *Just Culturen* periaatteiden mukaisesti, ja tietojen suojaamisen säädöspäätteet löytyvät IlmailuL 13 luvusta¹⁵⁹. Nykyaikaisen turvallisuustyön ja organisaatioiden hyvän turvallisuuskulttuurin kulmakivistä on toimiva raportointikulttuuri. Kattava poikkeamaraportointi ja sen avulla saadun tiedon luottamuksellinen ja systemaattinen analysointi on viranomaisen turvallisuuskuvan ylläpidon ja sen seurannan kannalta keskeinen työkalu turvallisuustoimenpiteiden oikeiksi ja tehokkaaksi kohdistamiseksi.¹⁶⁰

Oikeusperusta raportointijärjestelmälle on luotu kansainvälisin sopimuksin ja säännöksiin. Chicagon yleissopimuksen sopimusvaltiot ovat yleissopimuksen liitteen 13 kohdan 8.1 nojalla velvollisia perustamaan pakollisen poikkeamailmoitusjärjestelmän¹⁶¹. Sama velvollisuus sisältyy poikkeamadirektiivin 2003/42/EY¹⁶² 4 artiklaan, jossa velvoitetaan artiklassa luetellut ilmailualalla eri tehtävissä toimivat henkilöt raportoimaan havaitsemansa poikkeamat¹⁶³. Suomessa raportointivelvollisuudesta on säädetty IlmailuL 131 §:ssä sekä ilmailumääräyksessä GEN M1-4.

EU valmistelelee poikkeamadirektiivin 2003/42/EY korvaamista poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla annettavalla Euroopan parlamentin ja neuvoston asetuksella (poikkeama-asetusehdotus 18.12.2012, COM(2012) 776 final)¹⁶⁴. Jäsenvaltioissa tällä hetkellä poikkeamadirektiivin 2003/42/EY nojalla voimassa oleva raportointijärjestelmä ei ole kaikin osin toiminut toivotulla tavalla ja raporttien määrä on jäänyt vähäiseksi ja analysointi on heikkotasoisista. Ehdotusta perustellaan jäsenvaltioiden poikkeamaraportointijärjestelmän yhtenäistämällä ja tehostamisella, jolla halutaan reagoida lentoliikenteen kasvuun.

¹⁵⁸ European Coordination Center for Accident and Incident Reporting Systems.

¹⁵⁹ Ks. myös Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivin 2003/42/EY 7 artiklan 2 kohdassa tarkoitettu siviili-ilmailun alan poikkeamia koskevan tietojen levittämisen täytäntöönpanosäännöistä 24 päivänä 2007 annettu komission asetus (EY) N:o 1330/2007, EUVL L 295/7, 14.11.2007.

¹⁶⁰ Trafín julkaisu 28/2012, s. 26–27.

¹⁶¹ Kohta 8.2 koskee vapaaehtoisen poikkeamaraportointijärjestelmän perustamista, mikä on suositeltavaa.

¹⁶² Euroopan parlamentin ja neuvoston 13 päivänä kesäkuuta 2003 annettu direktiivi poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, 13.6.2003, 2003/42/EY (poikkeamadirektiivi).

¹⁶³ Poikkeamailmoituksista säädetään lisäksi 1. EASA-asetuksessa (EY) N:o 1592/2002 ja 2. EASA-asetuksessa (EY) N:o 216/2008.

¹⁶⁴ Ehdotus Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, asetuksen (EU) N:o 996/2010 muuttamisesta sekä direktiivin 2003/42/EY, komission asetuksen (EY) N:o 1321/2007 ja komission asetuksen (EY) N:o 1330/2007 kumoamisesta, Bryssel 18.12.2012, COM(2012) 776 final, 2012/0361(COD) (poikkeama-asetusehdotus 18.12.2012, COM(2012) 776 final).

Ehdotuksella pyritään poikkeamatietojen parempaan keräämiseen ja laatuun, tietojenvaihtoon, epäasianmukaisen käytön suojaan ja ilmoittajan vahvempaa suojaan sekä vahvempaan kansallisen ja EU-tason analyysiin.¹⁶⁵

3.3.2 Raportoitavat poikkeamat ja ilmoitusvelvolliset

Ilmailutoiminnassa kaikista tapauksista, joissa lentoturvallisuus on vaarantunut tai saattanut vaarantua, on ilmoitettava Liikenteen turvallisuusvirastolle Trafille IlmailuL 131 §:ssä säädetyn velvollisuuden nojalla¹⁶⁶. Ilmoittaminen tapahtuu onnettomuuksista, vakavista vaaratilanteista ja poikkeamista ilmoittamisesta koskevan ilmailumääräys GEN M1-4 mukaisesti.¹⁶⁷

Ilmoitettavat tapahtumat jakautuvat vakavuutensa mukaan onnettomuuksiin, vakaviin vaaratilanteisiin ja poikkeamiin. GEN M1-4 2.1–2.3 kohtien mukaisesti ilmoittamisvelvollisia *onnettomuuksista ja vakavista vaaratilanteista* ovat:

1. Ilma-aluksen päällikkö
2. Lennonjohtaja ja lennontiedottaja
3. Muussa lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä toimivat henkilöt

Ilmoitusvelvollisten on viipymättä ilmoitettava onnettomuudesta ja vakavasta vaaratilanteesta asianomaiselle ilmaliikennepalveluelimelle, oman vastuualueensa aluelennonjohtoelimelle ja Onnettomuustutkintakeskukselle. Trafille ilmoitus on tehtävä kirjallisesti mahdollisimman pian tapahtuneen jälkeen.

GEN M1-4 4 kohdassa *poikkeamalla* tarkoitetaan ilma-aluksen toimintaan, huoltoon, korjaukseen ja valmistukseen sekä lentopaikan toimintoihin ja lennonvarmistuspalveluihin liittyvää vaaratilannetta, toiminnan keskeytystä, vikaa, virhettä tai muuta poikkeuksellista tilannetta, jotka vaarantavat, tai jos niihin ei puututa, vaarantaisivat ilma-aluksen taikka siinä olevien henkilöiden tai kenen tahansa muun henkilön turvallisuuden. Ilmoitus havaitusta poikkeamasta on tehtävä niin pian kuin mahdollista, mutta viimeistään 72 tunnin kuluessa

¹⁶⁵ Poikkeama-asetusehdotus 18.12.2012, COM(2012) 776 final), s. 2, 6–9.

¹⁶⁶ Ilmoittamisvelvollisuutta koskevan GEN M1-4 1 kohdan mukaan, jos on epäselvää, edellyttääkö tapaus ilmoituksen tekemistä, on ilmoitus tehtävä. Ilmailutoimintaa harjoittavan sisäiseen laadun- ja turvallisuudenhallintaan liittyvän ilmoituksen tekeminen ei vapauta velvollisuudesta tehdä määräyksen mukaista ilmoitusta.

¹⁶⁷ GEN M1-4 on annettu IlmailuL 126 ja 131 §:n nojalla. Sen sisältö vastaa Chicagon yleissopimuksen liitteiden 6 ja 13, onnettomuustutkinta-asetuksen (EU) N:o 996/2010 sekä poikkeamadirektiivin 2003/42/EY sääntelyä ilmoitusvelvollisuudesta ja -velvollisista sekä ilmoitettavista tapahtumista.

Trafille. Lentoturvallisuuden kanssa tekemisissä olevia henkilöitä koskee *pakollinen ilmoitusvelvollisuus*. Muut, tämän velvollisuuden ulkopuolella olevat henkilöt, jotka havaitsevat lentoturvallisuuteen vaikuttavan seikan, voivat tehdä nimettömän *vapaaehtoisen ilmoituksen*. Pakollisen ilmoitusvelvollisuuden piirissä ovat:

1. ilma-aluksen päällikkö, käyttäjä tai haltija,
2. ilmailutoimintaan oikeuttavan luvan tai hyväksynnän haltija,
3. henkilö, joka suorittaa tehtäviä, joihin häneltä vaaditaan lupa toimia lennonjohtajana tai lennontiedottajana,
4. henkilö, joka toimii muussa lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä, ilmailutoimintaa harjoittavan palveluksessa, nimettynä vastuuhenkilönä tai lentoasemalla hallinto- tai johtotehtävissä,
5. henkilö, joka suorittaa ilma-aluksen maahuolintaan liittyviä tehtäviä, mukaan luettuina tankkaus, huoltotoimet, kuormauslaskelman laadinta, kuormaus, jäänpoisto ja hinaus,
6. henkilö, joka harjoittaa toimintaa, joka liittyy ilma-aluksen tai jonkin sen laitteen tai osan suunnitteluun, valmistukseen, huoltoon tai muuttamiseen,
7. henkilö, joka allekirjoittaa ilma-alusta tai jotakin sen laitetta tai osaa koskevan lentokelpoisuuden tarkastustodistuksen tai huoltotodisteen,
8. henkilö, joka suorittaa tehtäviä, jotka liittyvät ilma-alusten suunnistusrakenteiden asennukseen, muutostöihin, huoltoon, korjaamiseen, peruskorjaukseen, lentomittaukseen tai tarkastukseen,
9. henkilö, joka suorittaa tehtävää, joka on rinnastettavissa edellä lueteltuihin tehtäviin.

GEN M1-4 liite 1:n mukaan vakavina vaaratilanteina on pidettävä muun muassa yhteentörmäyksen uhkaa, joka on edellyttänyt väistöliikettä, vältettyä maakosketusta, lentoonlähdon tai laskeutumisen suorittaminen suljetulla tai varatulla kiitotieltä, kaikkia tulipaloja ja savua matkustamossa ja moottoripalaa, ohjaamomiehistön varahapen käyttöä, ilma-aluksen rakenteiden pettämistä, moottorin rikkoutumista tai toimintaa merkittävästi haittaavien vikojen yhtäaikaista ilmenemistä sekä ohjaamomiehistön toimintakyvyttömyyttä lennon aikana.

3.4 Turvallisuustutkinta

Siviili-ilmailussa¹⁶⁸ tapahtuneen onnettomuuden tai vaaratilanteen syyn selvittämiseksi Onnettomuustutkintakeskus (OTKES) suorittaa turvallisuustutkinnan. Turvallisuustutkinnan aloittamisesta päätettäessä otetaan huomioon tapahtuman vakavuus ja uusiutumisen todennäköisyys. Seurauksiltaan vähäinenkin tapahtuma tai vaaratilanne voidaan tutkia, jos se on aiheuttanut vaaraa usealle henkilölle ja tutkinnan arvioidaan tuottavan merkittävää tietoa yleisen turvallisuuden parantamiseksi ja onnettomuuksien ehkäisemiseksi. Onnettomuustutkinnan ulkopuolelle jäävät tahallisesti tai rikoksella aiheutetut tapahtumat.¹⁶⁹ Turvallisuustutkinnasta laaditaan julkinen tutkintaselostus onnettomuuden vakavuuteen nähden sopivassa laajuudessa. Tutkintaselostus sisältää kuvauksen tapahtumista, analyysin, johtopäätökset ja turvallisuussuositukset vastaavien tapausten ehkäisemiseksi. Myöskään turvallisuussuositukset eivät sisällä moitearviota tai ota kantaa syyllisyys- tai vastuukysymyksiin. Onnettomuustutkintaa sääntelevät onnettomuustutkinta-asetus (EU) N:o 996/2010 ja turvallisuustutkintalaki (20.5.2011/525, TurvallisuusTL).

Onnettomuuden tapahduttua OTKES perustaa tutkintalautakunnan, jonka tehtävänä on selvittää onnettomuuteen tai vaaratilanteeseen johtaneiden tapahtumien syyt ja seuraukset sekä pelastusviranomaisten toiminta. TurvallisuusTL 1 §:n nojalla onnettomuustutkintaa tehdään yksinomaan turvallisuuden parantamiseksi eikä tutkinnassa oteta kantaa syyllisyys- ja vastuukysymyksiin eikä vahingonkorvausvelvollisuuteen. Tutkinta suoritetaan yhteistoiminnassa poliisin kanssa siinä laajuudessa kun on tarpeellista. Tutkijoilla on laaja tiedonsaantioikeus TurvallisuusTL 20 ja 21 §:n nojalla ja se kattaa muun muassa poliisin esitutkinnassa ja kuolemansyyn tutkinnassa keräämät tiedot, tiedot viranomaisten toiminnasta onnettomuuden tapahduttua ja onnettomuuksiin varautumisesta, tiedot onnettomuuteen liittyvästä puhe ja viestiliikenteestä, tiedot osallisten terveydentilasta. Tutkintalautakunnalla on lisäksi oikeus saada tietoja myös onnettomuudessa mukana olleelta yksityiseltä toimijalta sekä oikeus ottaa haltuun asiakirjoja ja esineitä sekä päästä toimitiloihin, kulkuneuvoihin ja asuntoihin. Tutkintalautakunta voi kuulla onnettomuuden osallisia, asiantuntijoita ja harkintansa mukaan ketä tahansa, jolla voi olla tutkinnassa tarvittavia tietoja TurvallisuusTL 23 §:n nojalla. Kuultavalla on kuulemisessa OK 17:23 §:ää muistuttava oikeus olla vastaamatta

¹⁶⁸ Sotilasilmailussa tapahtuneet onnettomuudet tutkii sotilasilmailuviranomaisen tutkintalautakunta, jonka asettaa ilmavoimien komentaja.

¹⁶⁹ Tutkintamenettelyjä on kuusi eri tasoa: A-tutkinta (suuronnettomuus), B-tutkinta (onnettomuus tai suuronnettomuuden vaaratilanne), C-tutkinta (vaaratilanne, vaurio tai vähäinen onnettomuus), D-tutkinta (vähäinen vaaratilanne, vaurio tai muu tutkinta), E-selvitys (esitutkinta) ja S-selvitys (turvallisuusselvitys).

sellaiseen kysymykseen tai olla kertomasta seikkaa, jolla hän voisi saattaa itsensä syytteen vaaraan¹⁷⁰.

Poliisin tehtäviin kuuluu lento-onnettomuuden tapahduttua onnettomuudessa menehtyneiden kuolinsyyn selvittäminen ja mahdollinen rikoksen johdosta suoritettava esitutkinta. Poliisin muita tehtäviä on varmistaa pelastustoimien toteutuminen, onnettomuuspaikan eristäminen ja kadonneiden etsintä. Poliisi sopii yhteistoiminnasta tutkintalautakunnan kanssa ja sen tulee luovuttaa tutkintalautakunnalle kaikki sen keräämät asiakirja-aineistot ja annettava tutkintalautakunnalle virka-apua tutkimuksien ja kuulustelujen osalta. Huolimatta siitä, että tutkijalautakunta suorittaa onnettomuustutkinnan, poliisi puhuttaa onnettomuuskoneen miehistöä, matkustajia, silminnäkijöitä ja todistajia ja tarpeen vaatiessa kuulustelee heitä. Lisäksi poliisin tehtäviin kuuluu todeta onnettomuuskoneen miehistön lentokunto, etenkin päihtymystilan osalta.¹⁷¹

3.5 Poikkeamailmoitusten ja turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon julkisuus ja käyttäminen näyttönä

3.5.1 Poikkeamailmoitusten julkisuus

Poikkeamailmoitusten käyttämiseen liittyy olennaisella tavalla niiden sisältämien tietojen julkisuus. Poikkeamailmoitusten sisältämien tietojen julkisuutta tarkasteltaessa on erotettava kaksi näkökulmaa: tietojen julkisuus toiselle viranomaiselle ja tietojen yleisöjulkisuus. Pääsäännön mukaan poikkeamailmoitusten tiedot ovat julkisia toiselle viranomaiselle, jos sen toiminta liittyy lentoturvallisuuden edistämiseen, ts. tiedot tulevat siihen käyttöön mihin niitä on kerätty. Jos tiedot tulevat muuhun käyttöön, on niiden luovuttaminen rajoitetumpaa. Poikkeamatietojen yleisöjulkisuus taas pyritään pitämään viranomaisen asiakirjojen julkisuuden lähtökohdasta poiketen mahdollisimman niukkana raportoinnin luottamuksellisuuden ja jatkuvuuden sekä asianosaisten yksityisyyden suojaamiseksi. Poikkeamailmoituksen sisältö on salassa pidettävää, ja raportoijan henkilötiedot pyritään erottamaan raportin varsinaisesta sisällöstä sekä säilyttämään vain sitä silmällä pitäen, jos tietoja joudutaan tarkistamaan raportoiljalta.

¹⁷⁰ Kuultavia ei erotella asianomistajaksi, todistajaksi tai asiantuntijaksi kuten esitutkinnassa eikä heihin sovelleta tuomioistuimessa kuulemiseen liittyvää totuudessapysymisvelvoitetta (HE 204/2010 vp, s. 47–48).

¹⁷¹ Sisäasiainministeriön poliisiosaston ohje lento-onnettomuuksien tutkinnasta 25.6.2009, SMDnro/2009/2302, s. 1, 4–10.

Chicagon yleissopimuksen liitteen 13 lisäosa E¹⁷² sisältää ohjeita sopimusvaltioille koskien turvallisuustiedon tietosuojaa ja luottamuksellista käsittelyä. Sen sisältämän sääntelyn tarkoituksena on yhtenäistää sopimusvaltioiden käytäntöjä turvallisuustiedon käsittelyssä. Lisäosa E:n säännökset velvoittavat sopimusvaltioita järjestämään turvallisuustietojen keräämisen ja käsittelyn siten, että tietoja ei voi käyttää muuhun kuin lentoturvallisuuden parantamiseen tietosuojan kuitenkaan estämättä tehokasta oikeudenkäyttöä.¹⁷³ Poikkeamadirektiivi 2003/42/EY sisältää samansisältöisen veloitteen EU-jäsenvaltioille poikkeamailmoitusten sisältämien tietojen luottamuksellisuuden suojaamisesta¹⁷⁴ ja tietojen käytöstä vain turvallisuuden kehittämiseksi¹⁷⁵. Liikenteen turvallisuusvirasto saa antaa muiden jäsenvaltioiden viranomaisten käyttöön onnettomuus- ja poikkeamatietokantoihin talletettuja turvallisuustietoja poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 6 artiklassa kuvatulla tavalla. Poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 7 artikla antaa siviili-ilmailun turvallisuudesta ja onnettomuuksien ja vaaratilanteiden tutkimisesta vastaaville elimille pääsyn poikkeamia koskeviin tietoihin. Viime mainitun artiklan sääntelystä kuitenkin puuttuu nimenomainen säännös muiden kuin turvallisuus- tai onnettomuustutkintaviranomaisten tiedonsaantioikeudesta, mitä on pidetty poikkeamadirektiivin heikkona kohtana¹⁷⁶.

Poikkeamailmoitukset ovat viranomaisen asiakirjoja viranomaisten toiminnan julkisuudesta annetun lain (21.5.1999/621, JulkL) 5 §:n tarkoittamassa mielessä. Niiden julkisuutta koskee IlmailuL 133.2 §:n nojalla JulkL 24 §:n 1 momentin 15 kohta. Sen mukaan salassa pidettäviä viranomaisen asiakirjoja ovat asiakirjat, jotka sisältävät tietoja viranomaisen tehtäväksi säädetystä tarkastuksesta tai muusta valvontatoimeen liittyvästä seikasta, jos tiedon antaminen niistä vaarantaisi valvonnan tai sen tarkoituksen toteutumisen tai olisi omiaan aiheuttamaan vahinkoa asian osallisille. Säännös suojaa paitsi yksittäisen valvontatoimen onnistumista, se myös turvaa valvonnan yleisiä toteuttamismahdollisuuksia, mistä esimerkkinä perusteluissa mainitaan ilmoituksen ja muun aloitteen valvontaviranomaiselle tehneen henkilöllisyyden salaaminen¹⁷⁷. Trafi voi lisäksi pitää salassa poikkeamatietoa koskevan seikan ilmailulain

¹⁷² ICAO Annex 13 to the Convention on International Aviation Attachment E – Legal guidance for the protection of information from safety data collection and processing systems.

¹⁷³ Lisäosa E kohdat 1.1 ja 1.2. sekä 2.1, 2.2 ja 2.3.

¹⁷⁴ Poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 8 artikla 1 kohta.

¹⁷⁵ Poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 1 artikla: ”Tämän direktiivin tarkoituksena on parantaa siviili-ilmailun turvallisuutta varmistamalla turvallisuuden kannalta merkittävien tietojen ilmoittaminen, kokoaminen, tallentaminen, suojaaminen ja levittäminen. Poikkeamien ilmoittamisen ainoana tarkoituksena on ehkäistä onnettomuudet ja vaaratilanteet eikä syyllisyyden tai vahingonkorvausvelvollisuuden osoittaminen.”

¹⁷⁶ Kämpfe 2012, ppt-kalvo 12. Komission asetuksella (EY) N:o 1330/2007 siviili-ilmailun alan poikkeamia koskevan tietojen levittämisestä on annettu yksityiskohtaisempia säännöksiä poikkeamatietokantaan talletettuja tietoja koskevien tietopyyntöjen käsittelystä ja siitä kenelle tietoja voi antaa.

¹⁷⁷ HE 30/1998 vp, s. 93.

nojalla, jos tiedon antaminen vaarantaisi tietojen saannin jatkossa.¹⁷⁸ Chicagon yleissopimuksen liitteen 13 lisäosa E:ssä annetaan vähimmäisedellytykset, joiden nojalla turvallisuustietoja voidaan julkaista. Niiden mukaan tietojen julkaisemisen on oltava 1) välttämätöntä turvallisuuspuutteen korjaamiseksi, 2) se ei saa vaarantaa tietojen saamista tulevaisuudessa, 3) julkaisussa on noudatettava henkilötietojen suojaamisesta annettuja säännöksiä, ja 4) julkaistavat tiedot on oltava tiivistetyssä ei-yksilöitävässä muodossa. Erikseen on mainittu ohjaamotallentimen tallenteiden nauttivan erityistä suojaa, koska niiden julkaiseminen voi loukata ohjaamo- ja muun henkilökunnan yksityisyyttä.¹⁷⁹

3.5.2 Poikkeamailmoitusten käyttäminen näyttönä oikeudenkäynnissä

Poikkeamailmoitusten tarkoituksena on ehkäistä onnettomuuksia ja vaaratilanteita eikä syyllisyyden tai vahingonkorvausvelvollisuuden osoittaminen. Tämä periaate on ilmaistu poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 1 artiklan toisessa kohdassa¹⁸⁰. Poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoitus rajoittaa niiden käyttämistä muuhun kuin lentoturvallisuuden edistämiseksi tehtävään työhön ja suojaa *Just Culturen* ilmapiiriä. Poikkeamailmoitusten sisältämien tietojen käyttämisestä syytettä tukevana näyttönä oikeudenkäynnissä ei kuitenkaan ole nimenomaista kieltävää säännöstä eikä asiasta ole kotimaista oikeuskäytäntöä Poikkeamailmoitusten käyttäminen syytettä tukevana näyttönä on itsekriminointisuojaan kannalta ongelmallista. Itsekriminointisuojaan liittyvää problematiikkaa käsitellään tarkemmin EIT:n ja KKO:n ratkaisukäytännöstä johdettujen itsekriminointisuojaan saamisen kriteerien avulla kohdassa 4.1.2.¹⁸¹

Tukea poikkeamailmoitusten hyödyntämiskielolle voidaan kuitenkin hakea edellä mainitusta poikkeamailmoitusjärjestelmän ja turvallisuustutkinnan tarkoituksesta, joka on turvallisuustiedon kerääminen, ei syyllisyyden selvittäminen tai oikeudellisen vastuun

¹⁷⁸ HE 139/2005 vp, s.86. Ko. hallituksen esitys kuuluu jo kumotun ilmailulain (29.12.2005/1242) esitöihin, ja siinä mainitut perustelut soveltuvat suurelta osin sellaisenaan tällä hetkellä voimassa olevaan ilmailulakiin (22.12.2009/1194). Tällaisissa tilanteissa viittaus on tehty suoraan vanhemman lain esitöihin.

¹⁷⁹ Lisäosa E kohta 5 Public Disclosure ja kohta 7 Protection of Recorded Information.

¹⁸⁰ Lisäksi poikkeamadirektiivissä 2003/42/EY mainitaan ilmoitusjärjestelmän taavoitteena siviili-ilmailun turvallisuuden parantaminen varmistamalla turvallisuuden kannalta merkittävien tietojen ilmoittaminen, kokoaminen, tallentaminen, suojaaminen ja levittäminen.

¹⁸¹ Kuten esityksen myöhemmässä vaiheessa käy ilmi, lainsäädännöllinen ratkaisu poikkeamailmoitusten käyttämiseen näyttönä oikeudenkäynnissä olisi kannatettava. Rikosprosessilla, joka sinällään voisi johtaa itsekriminointisuojaan kannalta myönteiseen ennakkoratkaisuun, ts. hyödyntämiskiellon soveltamiseen poikkeamailmoituksiin, olisi tuhoisa vaikutus raportoinnin luottamuksellisuuteen ja turvallisuustiedon saamiseen.

kohdentaminen¹⁸². Myös onnettomuustutkinta-asetuksen (EU) N:o 996/2010 14 artiklan 2 kohdan d alakohdassa mainitaan poikkeamailmoitukset aineistona, jota ei saa luovuttaa muuhun kuin turvallisuustutkintaan tai turvallisuuden edistämiseen. Tietoja voi onnettomuustutkinta-asetuksen (EU) N:o 996/2010 14 artiklan 3 kohdan nojalla kuitenkin luovuttaa muuhun lailliseen käyttötarkoitukseen, jos viranomaisen arvioi tietojen luovuttamisen hyötyjen olevan suuremmat kuin siitä johtuvat kansalliset tai kansainväliset haittavaikutukset.

Poikkeamaraportoinnin luottamuksellista ilmapiiriä (ja sitä, ettei poikkeamailmoitusten tietoja käytettäisi näyttönä oikeudenkäynnissä,) on pyritty myös suojaamaan poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 8 artikla 2 kohdan ja IlmailuL 134 §:n ns. varaventiilisääntöjen avulla. Ne kieltävät viranomaista ryhtymästä oikeudellisiin toimenpiteisiin ilmoittajaa vastaan suunnittelemattomissa ja tahattomissa rikkomuksissa, jotka ovat tulleet esiin poikkeamailmoitusvelvollisuuden täyttämisen vuoksi. Jos on kyse törkeänä huolimattomuutena pidettävästä velvollisuuksien laiminlyönnistä tai rikoslaissa rangaistavaksi säädetystä menettelystä, kieltö ei ole voimassa.¹⁸³ Hallinnollisten ja rikosoikeudellisten prosessien aloittamisen kieltämisen lisäksi sääntelyllä on pyritty suojaamaan raportoijia heidän työnantajiaan vastaan. Raportoimalla työnantajayrityksen toimintamenetelmissä olevista puutteista työntekijä voi asettaa itsensä hankalaan välikäteen, jollei työnantaja toimi *Just Culturen* periaatteen mukaisesti. Poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 8 artiklan 4 kohdan ja IlmailuL 134 § 2 momentin mukaan työnantaja ei saa aiheuttaa haittaa tai kohdella syrjivästi sellaisia työntekijöitä, jotka tekevät ilmoituksen tiedossaan mahdollisesti olevista vaaratilanteista¹⁸⁴.

Valmisteilla olevan poikkeama-asetuksen luonnokseen sisältyy asetuksen 16 artiklan 3 kohdassa säännös poikkeamatietojen käytön kiellosta näyttönä tahattomista rikkomuksista johtuvissa hallinnollisissa ja kurinpidollisissa menettelyissä sekä siviiliprosessissa. Kielto vastaa edellä kuvattuja IlmailuL 134 §:ää ja poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 8 artiklan 2 kohtaa sillä erotuksella, että jäsenvaltio voi ulottaa kiellon siviiliprosessiin ja rikosprosessin

¹⁸² Ks. onnettomuustutkinta-asetus (EU) N:o 996/2010 1 artikla, TurvallisuusTL 1 §. Ks. myös turvallisuustutkinnassa saadun tiedon käyttäminen näyttönä oikeudenkäynnissä kohdassa 3.5.6.

¹⁸³ Chicagon yleissopimuksen liitteen 13 lisäosa E sisältää samansisältöisen säännöksen, jonka mukaan turvallisuustietojen käyttö kurinpidollisissa, hallinnollisissa ja rikosoikeudellisissa menettelyissä tulisi turvata riittävästi oikeusturvakeilla ja poikkeus tietosuojan tulisi myöntää vain, jos tekijän toiminta on ollut vähintään törkeän huolimattontaa tai tahallista (kohta 4 Principles of exception).

¹⁸⁴ IlmailuL 182 § 1 momentin 19 kohdan mukaan kieltoa rikkova syyllistyy ilmailurikkomukseen, josta rangaistuksena on sakkoa.

osalta kielto on voimassa vain niiltä osin, kun kansallisesta rikosoikeudesta ei muuta johdu. EU-lainsäädännöllä ei näin ole haluttu mitätöidä kansallisen rikosoikeuden ilmailuun soveltuvia rikossäännöksiä.¹⁸⁵ Kieltoa perustellaan ilmoittajan itsekriminointisuojalla, *Just Culturen* ilmapiirin luomisella ja ylläpitämisellä sekä raportointijärjestelmän toimivuudella.¹⁸⁶

3.5.3 Esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisen tiedonsaantioikeus poikkeamailmoituksista

Vaikka poikkeamailmoitusten hyödyntäminen oikeudenkäynnissä syytettä tukevana näyttönä ei olisi mahdollista, on poikkeamatiedoista poliisille ja syyttäjälle huomattavasti apua esitutkinnan suuntaamisessa. Tutkintaa suuntaamalla näyttö poikkeamailmoituksissa olevasta tiedosta voidaan pyrkiä hankkimaan muilla tavoin. Näin ollen on tärkeää tarkastella onko esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisella tiedonsaantioikeutta poikkeamailmoitusten sisältämiin tietoihin.

Uuden 1.1.2014 voimaan tulevan poliisilain (UPoL, 22.7.2011/822) 4:2 § sisältää säännöksen poliisin yleisestä oikeudesta saada tietoja muilta viranomaisilta ja julkista tehtävää hoitavilta yhteisöiltä¹⁸⁷. Samansisältöinen säännös sisältyy syyttäjälaitoksesta annetun lain (13.5.2011/439, SjäLaitosL) 25 §:ään. UPoL 4:2 §:n 1 momentin mukaan poliisilla on oikeus saada virkatehtävien suorittamiseksi tarpeelliset tiedot ja asiakirjat salassapitovelvollisuuden estämättä. Säännös kattaa kaikentyypiset poliisille UPoL 1:1:n mukaan kuuluvat tehtävät. Tietoja voidaan pyytää esi- tai poliisitutkintaa varten tai rikoksen tai vaaratilanteen estämiseksi. Salassa pidettävää tietoa tai asiakirjaa ei kuitenkaan tarvitse antaa, jos sen antaminen poliisille tai tietojen käyttäminen todisteena on laissa kielletty tai rajoitettu. OK 17:23 §:n 1 momentin 1 kohdassa säännelty virkamiehen salassapitovelvollisuus ei kuitenkaan rajoita tiedon antamista. Oikeuskirjallisuudessa ja lain esitöissä on katsottu, että OK 17:20 §:ssa ja OK 17:23-24 §:ssä mainitut todistamisrajoitukset ja –kiellot voivat aiheuttaa

¹⁸⁵ Ehdotuksen joissain versioissa on Alankomaiden ja Yhdistyneiden kansakuntien vaatimuksesta määritelmä törkeästä huolimattomuudesta. Määritelmä yhdenmukaistaisi rajanvetoa siitä, milloin jäsenvaltio voi ryhtyä oikeudellisiin toimiin ilmoittajaa vastaan mutta merkitsisi myös perinteisesti kansallisessa rikosoikeudessa säännellyn rikosoikeuden yleisiin oppeihin kuuluvan käsitteen määrittelyä EU-lainsäädännössä. Jotkut jäsenmaat ovat myös ehdottaneet täydellisen syytesuojan ja immuniteetin käyttöönottoa ilmoittajan ja raportoinnin suojaamiseksi.

¹⁸⁶ Ehdotus Euroopan parlamentin ja neuvoston asetus poikkeamien ilmoittamisesta siviili-ilmailun alalla, asetuksen (EU) N:o 996/2010 muuttamisesta sekä direktiivin 2003/42/EY, komission asetuksen (EY) N:o 1321/2007 ja komission asetuksen (EY) N:o 1330/2007 kumoamisesta, 10735/3/13 REV, johdanto-osan 33a, 35 ja 35a perustelukappaleet.

¹⁸⁷ Poliisilaki (7.4.1995/493) 35 §.

tulkinnanvaraisia ristiriitatilanteita ja estänevät tietojen antamisen.¹⁸⁸ OK 17:24 § koskee juuri todistajan oikeutta kieltäytyä todistamasta, jos hän ei voi tehdä sitä asettamatta itseään syytteen vaaraan. Edellä mainitusta on mahdollista johtaa tulkinta, jonka mukaan esitutkinta- ja syyttäjäviranomaiset eivät voisi yleisen tiedonsaantioikeutensa nojalla saada sellaisia poikkeamailmoituksiin sisältyviä tietoja, jotka voivat OK 17:24 §:ssä tarkoitetulla tavalla saattaa niiden antajan syytteen vaaraan. Asiaa käsitellään myöhemmin palomuurinvaatimuksen yhteydessä kohdassa 4.1.2.

3.5.4 Turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon ja tutkintaselostusten julkisuus

Turvallisuustutkinnassa on tehtävä ero tutkinnan päätteeksi julkaistavan tutkintaselostuksen ja tutkinnan aikana kertyneen tausta-aineiston välillä. Edellinen on julkinen asiakirja ja jälkimmäistä pyritään suojaamaan mahdollisimman tehokkaasti julkisuudelta ja asiattomalta käytöltä. Chicagon yleissopimuksen liitteessä 13 on annettu yleisiä määräyksiä koskien onnettomuustutkimateriaalin saatavuutta ja julkisuutta. Onnettomuustutkintaa koskevien tietojen julkisuutta käsittelevän kohdan 5.12 mukaan materiaalia ei saa antaa käytettäväksi muuhun tarkoitukseen kuin onnettomuustutkintaan. Poikkeuksen voi tehdä vain, jos katsotaan, että tietojen paljastamisella on enemmän myönteisiä seurauksia kuin salassa pitämisellä suhteessa tuleviin onnettomuustutkimuksiin ja turvallisuustiedon saamiseen. Säännöksen tarkoituksena on estää onnettomuustutkinnassa saadun tiedon leviäminen ja väärinkäyttö sekä turvata luottamuksellinen tiedonsaanti ja raportoinnin jatkuvuus.¹⁸⁹

Turvallisuustutkinnassa kertyneitä onnettomuuden selvittämistä koskevia asiakirjoja koskee JulkL 24 §:n 8 kohta. Sen mukaan asiakirjat on pidettävä salassa siltä osin, kun tiedon antaminen niistä vaarantaisi turvallisuustutkinnan tai sen tarkoituksen toteutumisen, vaarantaisi tiedonsaannin tutkintaa varten, taikka loukkaisi onnettomuuden, vaaratilanteen tai poikkeuksellisen tapahtuman uhrien oikeuksia tai heidän muistoaan tai läheisiään. JulkL 24 §:n säännökset eivät koske salassa pidettävän tiedon luovuttamista viranomaisten välillä vaan siitä säädetään erikseen¹⁹⁰. Suuren yleisön lentoturvallisuutta koskeva tiedonsaantioikeus on

¹⁸⁸ Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012, s. 433 ja HE 57/1994 vp, Perustelut – Yksityiskohtaiset perustelut – 34 § Tietojen saanti viranomaiselta - 1 momentti. UPoL 4:2 § vastaa sisällöltään PoliisiL 35 §:ää (aiemmin 34 §). Em. soveltuu vain jos kyseessä ei ole OK 17:23.3:ssa tai 17:24.4:ssä säännelty poikkeus vaihtolovelvollisuuteen tai -oikeuteen.

¹⁸⁹ Salassa pidettäviin tietoihin kuuluvat 1) asianosaisten lausumat, 2) ilma-aluksen ohjaamiseen osallistuneiden henkilöiden välinen kommunikaatio, 3) asianosaisten henkilö- tai terveydentilatiedot, 4) ohjaamon ääninauhat ja niistä tehdyt pöytäkirjat, 5) lennonjohdon nauhoitteet ja niistä tehdyt pöytäkirjat, 5) tiedon analysoinnissa esitetyt tutkijoiden mielipiteet. Edellä mainitut tiedot liitetään tutkintaselostukseen, jos se on onnettomuuden analysoinnin kannalta olennaista.

¹⁹⁰ HE 204/2010 vp, s. 62.

turvattu velvoittamalla jäsenvaltioita julkaisemaan vähintään kerran vuodessa siviili-ilmailun turvallisuuden tasoa käsittelevä turvallisuuskatsaus¹⁹¹.

Turvallisuustutkinnassa saatujen tietojen luovuttamista toiselle viranomaiselle sääntelee TurvallisuusTL 39 § 1 momentti. Sen sisältämän pääsäännön mukaan OTKES voi luovuttaa tietoja salassapitosäännösten estämättä muuta tarkoitusta kuin turvallisuustutkintaa varten, jos se on välttämätöntä tärkeän yleisen edun turvaamiseksi. Tällä tarkoitetaan tietojen luovuttamista esimerkiksi Liikenteen turvallisuusviraston Trafín käyttöön.¹⁹² Turvallisuustutkinnassa tietoja antanutta suojataan TurvallisuusTL 39 § 3 momentin säännöksellä, jonka mukaan viranomaisella ei saa ryhtyä oikeudellisiin toimenpiteisiin tuottamuksellisen rikkomuksen johdosta, joka tulee sen tietoon ainoastaan OTKES:lta saamiensa tietojen perusteella. Lainkohdassa tarkoitetaan Trafín oikeutta antaa huomautus, varoitus tai peruttaa henkilölle annettu kelpuutus tai hyväksyntä rikkomuksen vuoksi. Samantyyppinen varaventiilisäännös sisältyy IlmailuL 134 §:n 1 momenttiin¹⁹³.

3.5.5 Esitutkinta- ja syyttäväviranomaisen tiedonsaantioikeus turvallisuustutkinnassa kertyneeseen tietoon

Kuten aiemmin on todettu, onnettomuustutkinnan ainoa tarkoitus on turvallisuuden parantaminen ja tulevien onnettomuuksien tai vaaratilanteiden synnyn estäminen. Tietojen kerääminen tutkinnassa tapahtuu vain tätä tarkoitusta, ei syyllisyys- tai vastuukysymysten selvittämistä, varten. Tämä todetaan yksiselitteisesti Chicagon yleissopimuksen liitteen 13 kohdassa 3.1, onnettomuustutkinta-asetus (EU) N:o 996/2010 1 artiklassa sekä TurvallisuusTL 1 §:ssä. Turvallisuustutkintaan johtaneesta tapahtumasta esitutkintaviranomainen, tässä tapauksessa käytännössä aina poliisi, voi aloittaa esitutkinnan, jos syytä epäillä rikosta –kynnys ylittyy. Esitutkinnan tarkoituksena on ETL 5 §:n mukaan selvittää rikos, sen teko-olosuhteet, sillä aiheutettu vahinko ja siitä saatu hyöty.

Turvallisuustutkinnan tuloksena syntyvän tutkintaselostuksen tausta-aineisto, lähinnä haastattelut ja mahdolliset poikkeamailmoitukset, voi sisältää poikkeamailmoitusten tavoin itsekriminoivaa tietoa. Näin ollen on selvää, että tutkintaselostusten tai tutkinnassa kertyneen

¹⁹¹ Poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 7 artikla. Turvallisuuskatsaus, ks. esimerkiksi Trafín Suomen ilmailun turvallisuuden vuosikatsaus 2011.
http://www.trafi.fi/filebank/a/1349173221/7a5f77e7182866fbf146634e6e93ba28/10347-Trafín_julkaisuja_20-2012_-_Suomen_ilmailun_turvallisuus_2011.pdf

¹⁹² HE 204/2010 vp, s. 53–54.

¹⁹³ HE 204/2010 vp, s. 54–55.

aineiston käyttäminen esitutkinnassa on vastoin onnettomuustutkinnan tarkoitusta eikä ole lainkaan ongelmatonta avoimen raportoinnin ja tutkinnan luotettavuuden suhteen.

Esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisilla on aiemmin mainittu UPolL 4:2 §:ään¹⁹⁴ ja SjäLaitosL 25 §:ään perustuva laaja yleinen tiedonsaantioikeus, jonka mukaan viranomaisella on oikeus saada virkatehtävän suorittamiseksi tarpeelliset tiedot ja asiakirjat maksutta ja salassapitovelvollisuuden estämättä. TurvallisuusTL 39 § 2 momentti on poikkeus tähän tiedonsaantioikeuteen. Sen tarkoituksena on täydentää TurvallisuusTL 1 § 2 momentin nimenomaista säännöstä turvallisuustutkinnan tarkoituksesta, jonka mukaan turvallisuustutkintaa ei tehdä oikeudellisen vastuun eli rikos- tai vahingonkorvausvastuun kohdentamiseksi. TurvallisuusTL 39 § 2 momentin mukaan turvallisuustutkinnassa saatuja tietoja voi luovuttaa salassapitosäännösten estämättä esitutkinta- ja syyttäjäviranomaiselle, jos tieto on 1) välttämätön rikoksen selvittämiseksi, ja 2) kyseisestä rikoksesta laissa säädetty ankarin rangaistus on vähintään kaksi vuotta vankeutta. On huomattava, että tällöinkään tiedonsaantioikeus ei koske tietoa, joka on saatu henkilöltä, joka on esitutkinnassa tai oikeudenkäynnissä todistajan asemassa tai muuten oikeutettu kieltäytymään todistamasta¹⁹⁵. Lain esitöiden mukaan tällainen henkilö on esimerkiksi rikoksesta epäilty tai hänen läheisensä eivätkä he ole velvoitettuja puhumaan itseään tai läheistään vastaan. Esitöissä mainitaan nimenomaisesti säännöksen turvaavan henkilön itsekriminointisuoja. Luovutusrajoituksen piiriin kuuluvat esimerkiksi onnettomuuteen joutuneen ilma-aluksen ohjaajan kuulemispöytäkirja tai muu häneltä saatu tieto.¹⁹⁶ Esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisen tulee tietopyynnössään selvittää, tietopyynnön kohteena olevien henkilöiden asema esitutkinnassa. OTKES arvioi aina tapauskohtaisesti onko tietojen antaminen oikeudelliseen tutkintaan kyseisen tutkinnan kannalta välttämätöntä, ja tekee julkisuuslain mukaisen valituskelpoisen päätöksen.¹⁹⁷

¹⁹⁴ PoliisiL 35 §.

¹⁹⁵ Poikkeus ei myöskään koske teleliittymän tai päätelaitteen tunnistamis- tai paikkatietoja.

¹⁹⁶ HE 204/2010 vp, s. 54. Tässä on myös kyse aiemmin mainituista OK 17:20 §:n ja OK 17:23–24 §:n todistamisrajoituksista ja –kielloista, jotka voivat aiheuttaa tulkinnanvaraisia ristiriitatilanteita ja joiden on katsottu estävän tietojen antamisen, koska tietojen käyttäminen todisteena on laissa kielletty tai rajoitettu (Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012, s. 433).

¹⁹⁷ HE 204/2010 vp, s. 54.

3.5.6 Turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon ja tutkintaselostusten käyttäminen näyttönä oikeudenkäynnissä

Edellä on käsitelty turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon luovuttamista esitutkinta- ja syyttäjäviranomaiselle. Lisäksi oma kysymyksensä on, voidaanko julkista tutkintaselostusta itsessään käyttää todisteena oikeudenkäynnissä ja siinä olevia johtopäätöksiä ja analyysiä syytettä tukevana näyttönä. On olemassa muutamia kotimaisia oikeustapauksia, joissa OTKES:n tutkintaselostusta on joko käytetty kirjallisena todisteena, tai joissa on otettu kantaa sen käyttämiseen kirjallisena todisteena. Valitettavasti ratkaisut ovat yhtä lukuun ottamatta alioikeudesta ja kysymys on ratkaistu niissä varsin eri tavoin. Varsinkaan Vanhemmista tuomioista ei käy ilmi, että tuomioistuin olisi havainnut tutkintaselostuksen hyödynnettävyyden olevan ongelmallista.

Helsingin käräjäoikeuden ratkaisussa 15.2.2013 13/1600 syyttäjä vaati lentokoulutusorganisaatio Patria Pilot Training Oy:n (PPT) vastuulliselle johtajalle, koulutuspäällikölle ja päälennonopettajalle sakkorangaistusta työturvallisuusrikoksesta ja kuolemantuottamuksesta. Syyte liittyi 15.8.2008 tapahtuneeseen PPT:n Piper PA-28R-200 Arrow II –merkkisen yksimoottorisen lentokoneen maahansyöksyyn, jossa menehtyivät koululennolla olleet lennonopettaja ja kaksi lento-oppilasta. Lento oli koulutusohjelman mukainen välitarkastuslento ja sen ohjelmaan kuului epätavallisesta lentotilasta oikaisu. Onnettomuutta koskevassa tutkintaselostuksessa B 3/2008L OTKES totesi onnettomuuden välittömäksi syyksi koneen nopeuden kasvamisen ja koneen saattamisen sellaiseen lentotilaan ennen oikaisun aloittamista, että oikaisun tekeminen aiheutti suuren kuormituksen koneen rakenteille. Tämä johti siipien katkeamisen vuoksi hallitsemattomaan lentotilaan ja maahansyöksyyn¹⁹⁸. Käräjäoikeus hylkäsi syytteet.

Yllä selostettu ratkaisu on keskeinen siksi, että se ratkaisuista tuorein ja siinä oikeus otti käsittelyratkaisussaan kantaa tutkintaselostuksen käyttämiseen syytettä tukevana todisteena. Oikeus otti perustelujensa lähtökohdaksi turvallisuustutkinnan tarkoituksen, jonka mukaan tutkintaa ei tehdä oikeudellisen vastuun kohdentamiseksi. Oikeuden mukaan tutkintaselostusta voitiin pitää OK 17:50 ja 17:55 §:n mukaisena asiantuntijalausuntona, joka voitiin antaa kirjallisena OK 17:11 §:n pääsäännöstä poiketen, ja joka voitiin hyväksyä ja hyödyntää rikosasian tausta-aineistona tosiseikoista ja tapahtumista. Koska tutkintaselostus oli laadittu ennen oikeudenkäyntiä, olisi vastaajille tullut antaa mahdollisuus kuulla tämän laatijaa ja esittää tälle kysymyksiä, mikä puolestaan oli mahdotonta TurvallisuustutkintaL 40 §:n onnettomuustutkijoita koskevan todistamiskiellon vuoksi. Vaikka tutkintaselostusta on pidettävä luotettavana selvityksenä tapahtuneesta, oikeuden mukaan vastaajien on voitava rikosasiassa kyseenalaistaa selostuksessa esitetyt johtopäätökset. Oikeus ratkaisi asian siten,

¹⁹⁸ OTKES B 3/2008L, s. 47.

että tutkintaselostuksen onnettomuuden syitä ja turvallisuussuosituksia koskevaa osaa¹⁹⁹ ei saanut käyttää vastaajien syyllisyyttä tukevana näyttönä mutta turvallisuustutkinnassa saatu tieto tapahtumista ja tosiasioista on käytettävissä.²⁰⁰

Helsingin käräjäoikeuden ratkaisu on yhtä aikaa pragmaattinen ja turvallisuustutkintalaissa, onnettomuustutkinta-asetuksessa (EU) N:o 996/2010 ja Chicagon yleissopimuksen liitteessä 13 mainitun onnettomuustutkinnan tarkoituksen mukainen²⁰¹. Näin rikosasian oikeudenkäyntiä varten ei tarvitse tehdä kokonaan uutta, ja usein kallista, rinnakkaista tutkintaa tapahtumainkulusta. Jos tulkinta olisi toinen, voisi rikosepäilyn selvittämiseksi tehtävän teknisen tutkinnan tekeminen olla käytännössä mahdotonta, jollei sitä päästäisi aloittamaan yhtä aikaa OTKES:n turvallisuustutkinnan kanssa, koska kaikki tutkittava materiaali (esimerkiksi hyllyn ja moottorin kappaleet) olisi mahdollisesti kulunut turvallisuustutkinnassa tai pahimmassa tapauksessa hävitetty. Toisaalta ratkaisussa turvataan vastaajien oikeus oikeudenmukaiseen oikeudenkäyntiin, koska tutkinnasta tehtyjä johtopäätöksiä, joita vastaajilla ei ole mahdollisuutta kyseenalaistaa, ei voi käyttää syyllisyyttä tukevana näyttönä, vaan johtopäätökset ja näytön arviointi kyseisessä rikosasiassa on tehtävä oikeudenkäynnissä. On kuitenkin huomattava, että myös tutkimusselostuksen tosiasioita ja tapahtumia kuvaava osa voi osaksi perustua vastaajien kannalta itsekriminoivaan materiaaliin, esimerkiksi kuulemisiin tai heidän luovuttamiinsa asiakirjoihin.

Vantaan käräjäoikeuden ratkaisussa 2.12.2002 02/4336 oli kyse Helsinki-Vantaan lentokentällä tapahtuneesta rullausvauriosta, jossa Finnair Oyj:n omistama ATR-72 – mallinen matkustajalentokone rullasi portille saapuessaan päin matkustajasiltaa. Matkustajasillan sisällä olleet kaksi henkilöä loukkaantuivat lievästi. Syyttäjät vaati lentokoneen kapteenille rangaistusta liikenneturvallisuuden vaarantamisesta²⁰². Käräjäoikeus hylkäsi syytteen ja katsoi, että kapteeni oli toiminut luukkaissa olosuhteissa asematasolla rullatessaan annetun koulutuksen ja toimintamenetelmien mukaisesti eikä ollut syyllistynyt liikenneturvallisuuden vaarantamiseen. Helsingin hovioikeus ei nähnyt ratkaisussaan 3.11.2004 4296 syytä muuttaa käräjäoikeuden tuomiota ja piti sen voimassa.

Vantaan käräjäoikeuden ratkaisussa syyttäjät oli onnettomuuden syyn osoittamiseksi nimennyt haastehakemuksessaan kirjalliseksi todisteeksi OTKES:n tapahtumaa koskevan

¹⁹⁹ Tutkintaselostus koostuu neljästä osasta: 1) tapahtumat ja tutkimukset, 2) analyysi, 3) johtopäätökset ja 4) turvallisuussuositukset.

²⁰⁰ Helsingin KäO 15.2.2013 13/1600, s. 20–24.

²⁰¹ Ratkaisu noudattaa myös Eurocontrolin edustajan seminaariesityksessään esittämää linjausta, jonka mukaan ICAO annex 13:n mukaisen turvallisuustutkinnan tutkintaselostusten ja materiaalin käyttämistä syytettä tukevana näyttönä tulisi välttää (van Dam 2012).

²⁰² Rikoslain 23:1:n, silloin voimassa olleen ilmailulain (281/1995) 2 §, 86 §:n ja ilmailumääräys OPS M1-1 kohta 3.1.1 nojalla.

tutkintaselostuksen C3/2000/L. Käräjäoikeus viittaa tuomiossaan useissa kohdissa tutkintaselostukseen ja ratkaisun perusteella on selvää, että sitä on käytetty tapahtumainkulun selvittämiseen istunnossa. Tutkintaselostuksessa esitettyä tapahtuman syytä, lentokoneen liikkeelle saamiseen tarvittua ja sittemmin päälle unohtunutta liian suurta moottoritehoa²⁰³, oli myös käytetty kriiikkittömästi lähtökohtana tuomiolle.

Huomionarvoista tapauksessa on myös se, että syyttäjän nimeämänä todistajana törmäyksen syistä kuultiin tutkintaselostuksen laatintua OTKES:n onnettomuustutkijaa. Tuolloin voimassa olleessa onnettomuuksien tutkinnasta annetussa laissa (282/1995) ei ollut nykyisen TurvallisuusTL 40 §:n kaltaista onnettomuustutkijoita koskevaa todistamiskielto­säännöstä. Turvallisuustutkinnassa kerätyn tiedon salassa pitoa ei näin ollen voi nykyisin kiertää kutsumalla OTKES:n virkamiestä tai tutkintalautakunnan jäsentä todistamaan oikeudessa. Todistamiskielto täydentää OK 17:23 §:n virkamiehen todistamiskieltoa koskevaa säännöstä. Kielto on voimassa myös silloin, kun henkilö ei enää ole siinä asemassa, jossa hän on salassa pidettävät tiedot saanut. Kielto voidaan kumota vain, jos erittäin tärkeät syyt, kuten törkeiden rikosten selvittäminen, puhuvat kumoamisen puolesta²⁰⁴. Turvallisuustutkintaan osallistuvalla henkilöllä on myös JulkL 23 §:n ja onnettomuustutkinta-asetuksen (EU) N:o 996/2010 15 artiklan 1 kohdan perusteella vaitiolovelvollisuus toimessaan saamistaan salassa pidettävistä tiedoista.

Keski-Suomen käräjäoikeuden ratkaisu 30.8.2011 11/2612 koski riippuliitoalkeiskurssilla lentoonlähöhinauksen yhteydessä tapahtunutta liitimen maahansyöksyä, jossa liitimen ohjaaja menehtyi. Tapahtuman johdosta syyttäjä vaati kahdelle riippuliitokouluttajalle rangaistusta kuolemantuottamuksesta ja käräjäoikeus tuomitsi kouluttajat sakkorangaistukseen.

Keski-Suomen käräjäoikeuden ratkaisussa syyttäjä oli nimennyt tapahtumaa koskevan OTKES:n tutkintaselostuksen B1/2009L kirjalliseksi todisteeksi teemalla onnettomuuden syyt ja siihen vaikuttaneet tekijät. Käräjäoikeus myös viittaa tuomion perusteluissaan tutkintaselostukseen ja siinä todettuihin koulutuksessa havaittuihin puutteisiin, jotka olivat tutkintaselostuksen mukaan yksi onnettomuuteen myötävaikuttaneista tekijöistä²⁰⁵. Tutkintaselostuksen käyttämisen vuoksi ratkaisu on herättänyt ansaittua huomiota harrasteilmailupiireissä²⁰⁶.

²⁰³ OTKES C 3/2000/L, s. 20.

²⁰⁴ HE 204/2010vp, s. 55.

²⁰⁵ Keski-Suomen KäO R11/1341, s. 6–7.

²⁰⁶ Ilmailu-lehti 8/2011, s. 46–47.

3.6 Rangaistussäännökset

3.6.1 Poikkeamailmoitus- ja selontekovelvollisuuden laiminlyöntiin liittyvät hallinnolliset seuraamukset

Siviili-ilmailussa käytössä oleva poikkeamailmoitusjärjestelmä on pakollinen ja ilmoitusvelvollisuuden laiminlyöminen on säädetty rangaistavaksi hallinnollisessa menettelyssä IlmailuL 148 §:n nojalla. Ottaen huomioon poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoitus ja järjestelmän pakollisuus on selvää, että ilmailumääräys GEN M1-4:n ja IlmailuL 131 §:n asettama ilmoitusvelvollisuus pitää sisällään velvollisuuden raportoida totuudenmukaisesti ja olla jättämättä tapahtumaan olennaisesti liittyviä seikkoja raportoimatta. Näin ollen totuudenvastainen raportointi tai tahallinen seikkojen poisjättäminen tai unohtaminen on katsottava ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönniksi. Muunlainen tulkinta tekisi ilmoitusjärjestelmän tarkoituksen tyhjäksi, koska ilmoituksista saatava turvallisuustieto olisi epäluotettavaa, pahimmassa tapauksessa keksittyä, ja siitä tehtävä analyysi virheellistä.

Ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönnin rangaistuksena on hallinnollinen seuraamus, jonka Liikenteen turvallisuusvirasto Trafi voi määrätä, kun henkilöllä on jokin IlmailuL 147 §:ssä mainituista lupakirjoista tai kelpoisuustodistuksista. Lievimmillään seuraamus on huomautus, joka voidaan IlmailuL 148.1 §:n nojalla antaa henkilölle, joka toimii huolimattomuudesta vastoin velvollisuuksiaan lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä. Se voidaan antaa suullisesti esimerkiksi tarkastuksen yhteydessä.²⁰⁷

Varoitus voidaan IlmailuL 148.2 §:n mukaan antaa henkilölle, jos tämä toimii tahallaan vastoin säännöksiin tai määräyksiin perustuvaa velvollisuuttaan lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä. Lisäksi se voidaan antaa sille, joka rikkomalla ilmailua koskevia säännöksiä tai määräyksiä osoittaa puuttuvaa halua tai kykyä niiden noudattamiseen tai toimii vastoin siviili-ilmailun turvaamisesta annettuja säännöksiä tai määräyksiä.

Henkilölle määrättävä toimintakielto on ankarin hallinnollisista seuraamuksista ja siitä säädetään IlmailuL 149 §:ssä. Toimintakielto on turvaamistoimi, jolla estetään turvallisuutta vaarantavan toiminnan jatkaminen. Sitä voidaan pitää myös vakavista rikkomuksista määrättävänä rangaistusluonteisena hallinnollisena seuraamuksena ja siinä suhteessa

²⁰⁷ HE 139/2005 vp, s. 92.

verrattavana tieliikenteessä määrättäviin ajokieltoihin.²⁰⁸ Toimintakielto voidaan määrätä, jos henkilö huomautuksesta tai varoituksesta huolimatta jatkaa ilmailua koskevien säännösten tai määräysten rikkomista, tai rikkomalla olennaisella tavalla tai toistuvasti ilmailua koskevia säännöksiä tai määräyksiä osoittaa puuttuvaa halua tai kykyä niiden noudattamiseen. Toimintakielto voidaan määrätä myös, jos henkilö on muussa kuin ilmailutoiminnassa osoittanut piittaamattomuutta säännöksistä tai määräyksistä siten, että se antaa aiheen epäillä luvan haltijan kykyä tai halua noudattaa turvallisuuden kannalta olennaisia säännöksiä ja määräyksiä. Trafi määrittää toimintakiellon pituuden, johon vaikuttaa luvan haltijan menettelyn vakavuus. Toimintakielto on voimassa toistaiseksi ainakin niissä tapauksissa, joissa uuden luvan hakija ei voisi saada lupaa.²⁰⁹ Väliaikainen toimintakielto voidaan määrätä silloin kun Trafín käsiteltävänä tai tutkittavana on asia, joka voi johtaa toimintakiellon määräämiseen. Toimintakiellon turvaamistoimiluonteesta johtuen henkilö voitaneen määrätä toimintakieltoon esitutkinnan tai oikeudenkäynnin ajaksi, ja tällöin voidaan myös katsoa asian hallinnollisen käsittelyn olevan käynnissä Trafissa. Käytännössä henkilölle määrättävä hallinnollinen seuraamus voi olla henkilölle huomattavasti raskaampi kuin teosta tuomittava rikosoikeudellinen rangaistus, koska se vaikeuttaa tai estää kokonaan henkilön ammatinharjoittamisen ja voi näin ollen johtaa työsuhteen irtisanomiseen tai purkamiseen.

Turvallisuustutkinnassa kuultavalla henkilöllä ei ole suoranaista velvollisuutta pysyä totuudessa mutta väärän tiedon antaminen voi tulla rangaistavaksi RL 15:2 §:n perätöntä lausumaa viranomaismenettelyssä koskevan tunnusmerkistön perusteella. Kuulemiseen osallistuminen ei myöskään ole sanktion uhalla pakollista²¹⁰. TurvallisuusTL 20 ja 21 §:n tiedonsaantioikeuden sekä TurvallisuusTL 22 §:n 1 momentin tarkastusoikeuden toteutumisen varmistamiseksi OTKES voi kuitenkin asettaa uhkasakon. Uhkasakkoa ei kuitenkaan saa asettaa luonnolliselle henkilölle silloin, kun henkilöä on aihetta epäillä rikoksesta ja pyydytyt tiedot liittyvät rikosepäilyn kohteena olevaan asiaan.

3.6.2 Keskeiset ilmailussa sovellettavaksi tulevat rikostunnusmerkistöt

Poikkeamailmoituksen kohteena olevaan tapahtumaan voi liittyä rikoslain tunnusmerkistön täyttävä toiminta tai ainakin sen epäily. Ilmailun luonne toimintana rajaa mahdollisesti soveltuvia rikostunnusmerkistöjä ja ilmailulaissa ja rikoslaissa on muutama yksinomaan

²⁰⁸ HE 139/2005 vp, s. 92.

²⁰⁹ HE 139/2005 vp, s. 93.

²¹⁰ HE 204/2010 vp, s. 47–48.

ilmailuun sovellettava tunnusmerkistö. Keskeisimmät tällaiset tunnusmerkistöt ovat IlmailuL 182 §:ssä tarkoitettu ilmailurikkomus, RL 23:1 §:n liikenneturvallisuuden vaarantaminen ja RL 23:2 §:n törkeä liikenneturvallisuuden vaarantaminen. Ilmailurikkomuksesta sakkoon tuomitaan se, joka tahallaan tai törkeästi huolimattomuudesta toimii vastoin ilmailulakia IlmailuL 182 §:ssä luetelluissa tilanteissa eikä se edellytä vaaran aiheuttamista tai vahinkoa. Liikenneturvallisuuden vaarantamisesta tuomitaan se, joka tahallaan tai huolimattomuudesta rikkoo ohjattaessaan ilma-alusta tai toimiessaan sen miehistön jäsenenä tai muussa lentoturvallisuustehtävässä tai muulla tavoin rikkoo ilmailulakia tai sen nojalla annettuja säännöksiä tai määräyksiä²¹¹ tavalla, joka on omiaan aiheuttamaan vaaraa tai vähäistä vaaraa toisen turvallisuudelle. Törkeän tekemuodon tunnusmerkistön täyttymisen edellytyksenä on, että teko on aiheuttanut vakavaa vaaraa toisen hengelle tai terveydelle. IlmailuL:ssä liikenneturvallisuuden vaarantamisrikoksen tekijäpiiri on muun lentoturvallisuustehtävän käsitteen avulla jätetty hyvin laajaksi eikä tekoon syyllistyminen vaadi ilmailulupakirjaa, vaan tekijänä voi olla myös ilma-aluksen matkustaja tai matkustajat.²¹²

Toinen tärkeä ilmailurikossäännösten ryhmä liittyy alkoholin ja muiden huumaavien aineiden käyttöön ilmailussa. Näiden aineiden käytön suhteen ilmailussa vallitsee nollatoleranssi, koska on selvää, että kyseiset aineet heikentävät lentoturvallisuutta huonontamalla päätöksenteko- ja harkintakykyä sekä tilannetietoisuutta. Nollatoleranssi on ilmaistu sekä IlmailuL 175 §:ssä että ilmailumääräyksen OPS M1-1 sisältämien lentosääntöjen 2.5 kohdassa, jotka yksiselitteisesti kieltävät tehtävän suorittamisen ilma-aluksessa, ilmailuun käytettävässä liitimessä tai muussa laitteessa tai lentoturvallisuuteen vaikuttavassa asemassa maaorganisaatiossa²¹³, jos henkilön veren alkoholipitoisuus on alkoholin nauttimisesta johtuen kohonnut²¹⁴ tai elimistössä muuta huumaavaa ainetta sen käytön johdosta havaittava määrä. Ilmailumääräys OPS M1-1:n mukaan tarkoitettuja psykoaktiivisia aineita ovat alkoholi, opioidit, kannabinoideit, rauhoittavat

²¹¹ Mm. ilmailumääräyksiä ja viranomaisen hyväksymiä vakiotoimintamenetelmiä.

²¹² Matkustajat ja ulkopuoliset voivat syyllistyä myös muihin rikoksiin ilma-aluksessa tai rikoksiin, jotka muuten liittyvät ilmailuun, kuten liikennetuhotyöhön (RL 34:2 §), liikenteen häirintään (RL 23:11a §), yleisvaaran tuottamiseen (RL 34:7 §), vaaran aiheuttamiseen (RL 21:1 §) tai kaappaukseen (RL 34:11 §).

²¹³ HE 139/2005 vp, s. 101: Tällaisia henkilöitä ovat muun muassa lennonjohtajat, lennontiedottajat, huoltomekaanikot ja lentojen suorittamiseen liittyviä laskelmia tekevät henkilöt. Merkitystä ei ole sillä, edellyttääkö tehtävä lupakirjaa tai kelpuutusta, vaan asiaa arvioidaan työtehtävien tosiasiallisten turvallisuusvaikutusten perusteella.

²¹⁴ HE 139/2005 vp, s. 103: Koska kyseessä on nollatoleranssi, ratkaisevaa on se, että henkilön veren alkoholipitoisuus on kohonnut alkoholin nauttimisen johdosta. Alkoholipitoisuus tulee todeta verikokeella, koska tilanteen yksiselitteinen havaitseminen saattaa olla vaikeaa uloshengitysilmaan perustuvilla mittausmenetelmillä. Lääketieteellisesti on mahdollista, että henkilön veressä on elimistön omien prosessien tuloksena jonkin verran etyylialkoholia, jolloin tapauskohtaisesti joudutaan arvioimaan, onko alkoholi joutunut verenkiertoon nauttimisen tuloksena vai jostain muusta syystä. Tällöin huomiota kiinnitetään verikokeen tulosten lisäksi lääketieteelliseen kokemukseräiseen tietoon sekä tapahtuman olosuhteisiin kokonaisuudessaan.

lääkkeet, unilääkkeet, kokaiini, muut piristeet, aistiharhoja aiheuttavat aineet ja haihtuvat liuottimet²¹⁵. Edellä mainittu kielto koskee myös henkilöä, joka ei sairauden tai väsymyksen johdosta tai muusta syystä voi hoitaa tehtäviään lentoturvallisuuden vaarantumatta. Kielto koskee myös lennon valmisteluun välittömästi liittyviä toimenpiteitä, joita ovat muun muassa lentoon vaikuttavien tietojen hankkiminen lennonneuvonnasta, lentoreitin suunnittelu sekä polttoaine- ja tasapainolaskelmien käsittely²¹⁶. Kielto lentää ja toimia lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä, kun henkilön suorituskyky on sairauden tai väsymyksen takia alentunut, asettaa lentäjille ja muille toimijoille vastuun olla selvillä omasta lento- ja toimintakunnostaan. Kyse on jokaiselle toimijalle henkilökohtaisten rajojen asettamisesta, mikä velvoittaa esimerkiksi liian väsyneeksi itsensä tuntevaa lentäjää kieltäytymään lennolle lähtemisestä.

Alkoholin ja huumaavien aineiden käyttökieltoa koskeva kriminalisointi ja rangaistusasteikko on kaksiportainen. Kieltoa rikkova henkilö tuomitaan huumaavien aineiden käyttämisestä ilmailussa sakkoon IlmailuL 181 §:n nojalla. Jos kuitenkin edellä mainittuja tehtäviä suorittavan henkilön veren alkoholipitoisuus on yli 0,5 promillea²¹⁷ tai hänen kykynsä tehtävän vaatimiin suorituksiin on alkoholin nauttimisen vuoksi huonontunut, hänet tuomitaan RL 23:6 §:n nojalla ilmaliikennejuopumuksesta rangaistusasteikon ollessa sakkoa tai enintään kaksi vuotta vankeutta²¹⁸.

Edellä mainittujen tunnusmerkistöjen lisäksi ilmailussa voivat tulla sovellettaviksi RL 34 luvun yleisvaarallisia rikoksia ja RL 35 luvun vahingontekoa koskevat kriminalisoinnit sekä RL 21 luvun henkeen ja terveyteen kohdistuvat teot lähinnä tuottamuksellisessa tekemuodossa tahallisten tekojen ollessa hyvin harvinaisia.

Liikenteen turvallisuusvirasto tallettaa lentoturvallisuuden valvomiseksi, lupakirjatietojen hallinnoimiseksi ja siviili-ilmailun turvaamiseksi ylläpitämäänsä lupakirjarekisteriin tietoja lupakirjanhaltijan tai lupakirjaa hakevan henkilön tekemistä rikoksista IlmailuL 52 ja 53 §:n nojalla²¹⁹. Lisäksi rekisteriin voidaan tallentaa lainkohdassa mainittuja rikoksia koskevaa

²¹⁵ OPS M1-1 luku 1 määritelmät: Kahvi ja tupakka mainitaan erikseen sallittuina aineina.

²¹⁶ HE 139/2005 vp, s. 102.

²¹⁷ Tai alkoholipitoisuus ylittää 0,22 mg alkoholia litrassa uloshengitysilmaa.

²¹⁸ Samoin tuomitaan henkilö, joka on käyttänyt muuta huumaavaa ainetta kuin alkoholia tai tällaista ainetta ja alkoholia yhtä aikaa siten, että hänen veressään on huumausaineen vaikuttavaa ainetta tai sen aineenvaihduntatuotetta havaittava määrä tai että hänen kykynsä tehtävän vaatimiin suorituksiin on huonontunut.

²¹⁹ Lupaa koskevaa päätöksentekoa ja valvontaa varten rekisteriin voi tallentaa muun muassa liikenneturvallisuuden vaarantamista ilmailussa, ilmaliikennejuopumusta, huumaavan aineen käyttämistä

esitutkintaa, syyteharkintaa tai oikeudenkäyntiä koskevat tiedot samoin kuin rikoksista ja rikkomuksista tuomittuja rangaistuksia ja muita seuraamuksia koskevat tiedot. Tekoja koskevat tiedot poistuvat lupakirjarekisteristä kymmenen vuoden kuluttua siitä, kun niitä koskeva päätös on saanut lainvoiman tai kun henkilö on lainvoimaisella päätöksellä vapautettu syytteestä tai kun syyteoikeus on vanhentunut.²²⁰

Ilmailuun liittyvät rikosasiat käsitellään normaalien oikeuspaikkasäännösten mukaisesti alioikeuksissa ja normaalikokoonpanossa. RL 1:2 §:n 1 momentin 2 kohdassa tarkoitettua lippuperiaatteen mukaan suomalaisessa ilma-aluksessa tehtyyn rikokseen sovelletaan Suomen lakia vaikka rikos olisi tehty ulkomailla. Ilmailussa tehtyjä rikoksia koskeva erityispiirre on se, että IlmailuL 184 §:n mukaan syyttäjän on syyteharkintavaiheessa ja tuomioistuimen tekoa käsitellessään varattava Liikenteen turvallisuusviranomaiselle tilaisuus antaa lausunto ja tulla kuulluksi asiassa. Tällä pyritään varmistamaan riittävä asiantuntemuksen saatavuus ilmailussa tehtyjen rikosten käsittelyssä ja se voi parhaimmillaan tuoda sellaista ilmailualan ammattilaisten tietoa, joka on ratkaisevaa tilanteen oikeudenmukaiseksi arvioimiseksi.²²¹

Just Culturen periaatetta ilmentävät IlmailuL 134 §, poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 8 artikla 2 kohta ja Chicagon yleissopimuksen liitteen 13 lisäosa E ja 2. EASA-asetuksen (EY) N:o 216/2008 16 artikla sisältävät velvoitteen pidättyä aloittamasta oikeudellisia toimenpiteitä suunnittelemattomien ja tahattomien lainrikkomusten johdosta, jotka tulevat viranomaisten tietoon vain siksi, että niistä on tehty poikkeamailmoitus²²². Toimenpiteisiin saa ryhtyä tapauksissa, joissa on kyse törkeänä huolimattomuutena pidettävästä velvollisuuksien laiminlyömisestä tai rikoslaissa rangaistavaksi säädetystä teosta. Koska säännös sulkee rikoslakirikokset ja törkeän huolimattomat ja tahalliset teot sen ulkopuolelle, jäävät tämän varaventiilisäännöksen käyttöalueeksi vain ilmailurikkomukseksi luettavat teot. Esimerkiksi liikenneturvallisuuden vaarantaminen ja ilmailuun vaarantaminen jäävät sen ulkopuolelle. Ilmailurikkomusta koskee myös IlmailuL 183 §:n toimenpiteistä luopuminen,

ilmailussa tai lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä maaorganisaatiossa taikka ilmailurikkomusta taikka törkeää liikenneturvallisuuden vaarantamista koskevat tiedot. Lisäksi lupakirjarekisteriin saa tallettaa tietoja myös henkilöstä, joka on syyllistynyt liikenneturvallisuuden vaarantamiseen ilmailussa, huumaaavan aineen käyttämiseen ilmailussa tai lentoturvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä maaorganisaatiossa tai ilmailurikkomukseen. Myös tiedot henkilöstä, jolla on käynnissä edellä mainittuja tekoja koskeva esitutkinta, syyteharkinta tai oikeudenkäynti, saa tallettaa rekisteriin.

²²⁰ Tietojen luovuttaminen salassapitosäännösten estämättä suomalaisille viranomaisille ja ulkomaiselle ilmailu- ja onnettomuustutkintaviranomaiselle, milloin se on välttämätöntä viranomaisen laissa määrättyjen tehtävien hoitamiseksi, on sallittua IlmailuL 56 §:n nojalla.

²²¹ HE 139/2005 vp, s. 106.

²²² TurvallisuusTL 39 §:n 3 momentti sisältää samansisältöisen velvoitteen, joka koskee tapahtumaa, josta viranomaisella on tiedon OTKES:lta.

joka on mahdollista, mikäli rikkomus on vähäinen tai teosta tekijälle aiheutuva hallinnollinen seuraamus on riittävä teon vakavuuteen nähden. Tällöin rikkomukseen syylistyneelle voidaan antaa huomautus.

4 ITSEKRIMINOINTISUOJAN JA JUST CULTUREN YHTEENSOVITTAMINEN

4.1 Itsekriminointisuoja soveltaminen ilmailun turvallisuustietoon

4.1.1 Yleistä

Itsekriminointisuoja on puhtaimmassa muodossaan voimassa rikosprosessissa mutta tietyin edellytyksin se ulottuu myös muuhun menettelyyn kuin rikosprosessiin. Ilmailun poikkeamailmoitusjärjestelmä on sanktiouhkainen hallinnollinen menettely, jonka tarkoituksena on saada totuudenmukaista turvallisuustietoa. Edellä on todettu, että mahdollisuus poikkeamailmoitusten hyödyntämiseen syytettä tukevana näyttönä rikosasian oikeudenkäynnissä itsekriminointisuoja loukkaavalla tavalla, on tämän hetkisen lainsäädännön valossa suurin epäkohta, kun taas turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon ja tutkintaselostusten suoja on TurvallisuusTL:n 39 §:n 2 momentin salassapitosäännösten ja oikeuskäytännön²²³ nojalla vahvempi. Lisäksi turvallisuustutkinnassa kuultavalla ei ole samanlaista sanktioitua myötävaikutusvelvollisuutta kuin poikkeamailmoitusvelvollisella.

Seuraava tarkastelu keskittyy näin ollen pääasiassa poikkeamailmoituksiin. Myöhemmin tarkastellaan palomuurimalliin ja vaitiolomalliin perustuvia lainsäädännöllisiä ratkaisuja muussa kuin rikosoikeudellisessa menettelyssä esiintyvien itsekriminointisuoja ongelmien ratkaisuna sekä OK 17 lukuun ehdotettua yleistä hyödyntämiskieltoäännöstä.

4.1.2 Itsekriminointisuoja soveltaminen poikkeamailmoituksiin

Itsekriminointisuoja soveltamisessa ilmailun poikkeamailmoitusten tietoon on erotettava kaksi tilannetta, joissa itsekriminointisuoja soveltaminen vaikuttaa tiedonantovelvollisen asemaan. Tilanne, jossa 1) henkilö antaa häneltä vaadittuja tietoja tai asiakirjoja poikkeamaraportissaan, ja tilanne, jossa 2) hän kieltäytyy tästä. Mikäli henkilö antaa tietoja tai toimittaa asiakirjoja, niitä ei voida käyttää langettavana näyttönä häntä vastaan, vaan niihin tulisi kohdistaa hyödyntämiskielto rikosprosessissa. Jos taas henkilö ei anna häneltä vaadittuja tietoja tai asiakirjoja, ei häneen tule kohdistaa hallinnollisia sanktioita tiedonanto- tai toimimisvelvollisuuden laiminlyönnin johdosta.²²⁴

²²³ Helsingin KäO, 15.2.2013, 13/1600.

²²⁴ Tapanila 2010, s. 582.

Sen arvioimiseksi, onko henkilön mahdollista vedota itsekriminointisuojaan poikkeamailmoitusmenettelyssä, apuna voidaan käyttää aiemmin käsiteltyjä EIT:n ja KKO:n ratkaisukäytännöstä johdettuja itsekriminointisuojaan soveltamisen edellytyksiä, jotka ovat

1. samanaikaisen rikossyytteen tai -epäilyn vaatimus,
2. pakon vaatimus,
3. relevanttiusvaatimus,
4. faktojen samuuden vaatimus tai yhteysvaatimus, ja
5. palomuurin puuttumisen vaatimus.²²⁵

Ensimmäisen edellytyksen osalta rikossyytteen tai -epäilyn (*criminal charge*) taustalla on tässä tapauksessa poliisin onnettomuuden tai poikkeaman johdosta aloittama esitutkinta rikoksen selvittämiseksi. Tarkasteltaessa ilmailussa sovellettavaksi tulevia rikostunnusmerkistöjä, on selvää, että rikossyytteen *criminal charge* -luonne²²⁶ täyttyy niin sanottujen rikoslakirikosten osalta²²⁷. Onnettomuuden tai poikkeaman johdosta aloitetun rikostutkinnan on tulkittava aineellisesti vaikuttaneen henkilön oikeudelliseen asemaan välittömästi, kun hänen todetaan jollain tavalla olleen osallisena tapahtumassa (*substantially affected* -kriteeri). Poikkeamailoituksessa sanktion uhalla vaadittujen lausumien ja mahdollisen rikostutkinnan välillä on riittävän konkreettinen yhteys, koska ne koskevat samaa tapahtumaa, johon liittyvästä omasta toiminnastaan ilmoitusvelvollisen on tehtävä selkoa poikkeamailoituksessaan (*a sufficiently concrete link* -kriteeri).²²⁸ Esitutkinta aloitetaan kun on syytä epäillä rikoksen tapahtuneen. Myöskään rikosprosessin uhka ei tällöin ole etäinen ja hypoteettinen (*remote and hypothetical*), koska rikosprosessi voi suoraan seurata poikkeamailmoitusvelvollisuuden täyttämiseksi annetuista tiedoista. Lisäksi yksittäisessä tapauksessa lentoturvallisuuteen vaikuttavien henkilöiden joukko on selvitettävissä ja rajattavissa. Vaikka tutkinnan alussa tarkka henkilöpiiri ei olisikaan tiedossa, rikosepäily kohdistuu hyvin nopeasti määrättyihin henkilöihin. Näin ollen tutkinnan kohteena ei siis ole tuntematon tekijä, kuten EIT *Weh v. Itävalta* -ratkaisussa.²²⁹

²²⁵ Frände 2011, s. 403–404, Vuorenperä 2012, s. 588, Tapanila 2010, s. 582.

²²⁶ EIT *Engel ja muut v. Alankomaat* (8.6.1976) § 82: 1) teon luonne, 2) siitä tuomittavan seuraamuksen ankaruus, 3) se, säännelläänkö tekoa kyseisen sopimusvaltion rikosoikeuden alaan kuuluvassa sääntelyssä vai muunluonteisessa sääntelyssä.

²²⁷ Esimerkiksi liikenneturvallisuuden vaarantaminen, ilmaliikennejuopumus tai kuoleman- ja vammantuottamus. Ilmailurikkomuksen osalta tilanne ei ole niin selkeä. Yllä esitetyistä kriteereistä 1) ja 2) täytynevät. 3)-kriteeri ei täyty, koska sääntely on rikoslain ulkopuolella.

²²⁸ EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004) § 54, 56.

²²⁹ EIT *Weh v. Itävalta* (8.4.2004) § 53.

Kysymys rikosepäilyn ajallisesta yhteydestä poikkeamailmoituksen tekemisen kanssa on huomattavasti vaikeampi. Rikostutkinta voi käynnistyä ennen kuin henkilöä vaaditaan täyttämään poikkeamailmoitus tai poikkeamailmoituksen antamisen jälkeen. Myös se, milloin henkilö tulee tutkinnasta tietoiseksi voi vaihdella. Pääsäännön mukaan henkilön tulee olla rikoksesta epäillyn asemassa ja tietoinen tästä asemastaan sillä hetkellä, kun häneltä tietoja sanktion uhalla vaaditaan²³⁰. Tässä on otettava huomioon EIT:n *J.B. v. Sveitsi* –ratkaisu, jossa itsekriminointisuoja todettiin loukatun tilanteessa, jossa henkilö ei ollut rikossyytteen tai –tutkinnan kohteena eikä sellaista ollut näköpiirissä, kun tietoja vaadittiin hallinnollisessa menettelyssä²³¹. Myös oikeuskirjallisuudessa on puollettu tulkintaa, jonka mukaan itsekriminointisuoja ulottuisi myös kuulemisiin, joiden aikana kuultavaan vastaan ei ole aloitettu esitutkintaa, jos on mahdollista, että poliisi voi aloittaa esitutkinnan kuulemisessa selvinneiden tietojen johdosta, ja tällöin kuultava olisi edistänyt oman syyllisyytensä selvittämistä²³². Muunlainen tulkinta johtaisi mielivaltaiseen lopputulokseen, jossa itsekriminointisuojan saaminen vaihtelisi esitutkinnan aloittamishetken mukaan. Henkilön itsensä näkökulmasta hänen antamallaan tiedoilla on niitä pyydettyä merkitystä hänen syyllisyytensä selvittämisessä oli esitutkinta käynnissä tällöin tai ei, etenkin jos on todennäköistä, että tutkinta tullaan varmasti ennemmin tai myöhemmin aloittamaan. Itsekriminointisuojan evääminen sellaisessa tilanteessa, jossa esitutkintaa ei ole vielä aloitettu, voi jopa varmistaa tutkinnan aloittamisen esitutkintaviranomaisen saadessa tiedon poikkeamailmoituksen mahdollisesti itsekriminoinivasta sisällöstä.

Toisen itsekriminointisuojan saamisen edellytyksen osalta on tarkasteltava sitä, onko henkilöön kohdistettu sopimatonta pakkoa tietojen saamiseksi, koska itsekriminointisuoja ei koske epäillyn vapaaehtoista toimintaa. Kuten edellä on käynyt ilmi, on ilmailussa sovellettava poikkeamailmoitusjärjestelmä pakollinen²³³, ja ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönti voi johtaa Trafín IlmailuL 148 §:n nojalla määräämään hallinnolliseen sanktioon. Oikeuskirjallisuudessa pakon vaatimuksen on katsottu täyttyvän sanktioidun totuusvelvollisuuden uhan myötä²³⁴. EIT:n ratkaisukäytännössä sopimattomana pakkona tilanteissa, joissa hallinnollisessa menettelyssä on vaadittu tietoja, on pidetty tiedonantovelvollisuuden laiminlyönnistä seuraavaa

²³⁰ Tällainen tulkinta itsekriminointisuojan ajallisesta voimassaolosta on esitetty mm. HE 86/2012 vp, s. 13. (KonkL:n itsekriminointisuoja koskevan 4:5 a §:n perustelut).

²³¹ EIT *J.B. v. Sveitsi* (3.5.2001) § 66.

²³² Vuorenää 2012, s. 594, myös Virolainen – Pölönen 2004, s. 309.

²³³ Turvallisuustutkinnan aikana tapahtuva kuuleminen ei ole kuultavalle vapaaehtoinen tilanne ja lisäksi hänen toimintansa voi olla rangaistavaa RL 15:2 §:n perättömää lausumaa viranomaismenettelyssä koskevan rikostunnusmerkistön nojalla (HaVM 40/2010 vp, HE 204/2010 vp, s. 47). Näin ollen pakko-kriteeri soveltunee näiltä osin myös turvallisuustutkintaan.

²³⁴ Vuorenää 2012, s. 589–590.

sakko- tai vankeusrangaistusta²³⁵. IlmailuL 148 §:n sanamuodon mukaan tahallisen ilmoitusvelvollisuuden laiminlyönnin seuraamuksena on vähintään varoitus. Sanktiovalikoiman ankarimman seuraamuksen, toimintakiellon, määrääminen puolestaan edellyttää IlmailuL 149 §:n nojalla laiminlyönniltä toistuvuutta, olennaisuutta, tai sellaista piittaamattomuutta, että se antaa aiheen olettaa henkilön olevan kykenemätön noudattamaan turvallisuusmääräyksiä. Toimintakielto on seuraamuksena luonteeltaan sekä turvaamistoimenomainen että rankaiseva²³⁶. Toimintakiellon voidaan katsoa rinnastuvan taloudellisilta vaikutuksiltaan sakkorangaistukseen toimintakiellon kohteen ansionmenetyksen ja mahdollisen työpaikan menettämisen vuoksi. Suomessa ilmailualan ammattilaisten henkilöpiiri on pieni, joten henkilölle määrätty hallinnollinen sanktio voi myös huomattavasti vaikeuttaa tai tehdä täysin mahdottomaksi uuden työpaikan löytämisen kotimaasta tai naapurivaltioista.

Relevanttiusvaatimuksen mukaan sanktion uhalla annettujen tietojen tulee olla rikosasian käsittelyssä merkityksellisiä. Relevanttiusvaatimus täyttyy jo sillä, että tiedoilla on rikosasiassa syytetylle itselleen haitallista merkitystä²³⁷. Relevanttiusvaatimusta on tarkasteltava syytetyn näkökulmasta. Poikkeamailoituksessa vaadittavat tiedot henkilön, esimerkiksi ilma-aluksen ohjaajan, omasta toiminnasta tapahtumahetkellä tai sitä edeltävänä aikana voivat olla tietoja, joita ei voida millään muulla tutkintamenetelmällä saada selville. Tiedot voivat olla ainoa näyttö ohjaajan tahallisesta toiminnasta ja jos niiden käyttö näyttönä sallittaisi, se olisi omiaan heikentämään hänen mahdollisuuksiaan järjestää puolustustaan²³⁸. Yhteysvaatimus, tai faktojen samuuden vaatimus, on läheisessä yhteydessä relevanttiusvaatimukseen. Yhteysvaatimuksen mukaan sanktiouhkaisessa kuulemisessa vaadituilla tiedoilla on oltava riittävä yhteys rikosprosessissa käsiteltävän asian kanssa. Tämä edellytys täyttyy ainakin silloin kun menettelyt koskevat samoja oikeustositseikkoja. KKO:n mukaan vaatimus täyttyy myös silloin kun syytetty ei voi poissulkea mahdollisuutta, että sanktion uhalla annetut tiedot saattavat liittyä vireillä olevaan rikosasiaan.²³⁹ Tämän perusteella on vaikea kuvitella, että tapahtumasta, jonka johdosta on käynnistetty esitutkinta, kirjoitettavan poikkeamailoituksen sisältämät itsekriminoivat tiedot, eivät täyttäisi relevanttius- ja yhteysvaatimusta.

²³⁵ Mm. EIT *Saunders v. Yhdistyneet Kuningaskunnat* (17.12.1996).

²³⁶ HE 139/2005 vp, s. 92.

²³⁷ Vuorenpää 2012, s. 589.

²³⁸ Vrt. Frände 2011, s. 404.

²³⁹ KKO 2009:80 kohta 17, Vuorenpää 2012, s. 588–589.

Keskeiseksi muodostuu kysymys oikeudellisesti sitovan palomuurin olemassaolosta. Kysymys on siitä, sisältykö aineelliseen lainsäädäntöön tehokkaita oikeussuojatakeita sen estämiseksi, ettei sanktion uhalla annettuja tietoja voida käyttää rikosprosessissa kuultavaa vastaan. Jos käsillä on oikeudellisesti sitova palomuurisäännös, se sulkee pois itsekriminointisuojaan saamisen poikkeamailmoitusmenettelyssä. Tämä olisi poikkeamailmoitusjärjestelmän toimivuuden kannalta toivottu lopputulos, sillä se poistaisi ristiriidan itsekriminointisuojaan ja poikkeamaraportointijärjestelmän vaatiman avoimen raportoinnin väliltä.

Riittävän tehokkaan ja oikeudellisesti sitovan palomuurin vertailukohdaksi voidaan ottaa UK 3:73 §:n palomuurisäännös, jonka on katsottu täyttävän nämä vaatimukset²⁴⁰. Poikkeamailmoitusten osalta on todettava, että poikkeamadirektiivi 2003/42/EY, tai muukaan sääntely, ei sisällä TurvallisuusTL 39 §:n 2 momentin²⁴¹ kaltaista poikkeamatietojen luovuttamiskieltoa tai nimenomaista kieltoa käyttää tietoja rikosprosessissa. Myöskään poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoituksesta poikkeamadirektiivin 2003/42/EY 1 artiklassa ei mielestäni voi johtaa oikeudellisesti sitovaa palomuurisäännöstä.²⁴²

Myöskään rajoitukset esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisen yleiseen tiedonantosaantioikeuteen (UPoL 4:2 § ja SjäLaitosL 25 §) eivät ole sitovuudeltaan verrattavissa edellä mainittuun UK 3:73 §:ään. Tiedonsaantioikeutta koskevissa lainkohdissa todetaan rajoituksen olevan voimassa, jos tietojen käyttö todisteena on laissa nimenomaisesti kielletty tai rajoitettu. Kuten todettu, poikkeamailmoitusten kohdalla tällaista nimenomaista kieltoa tai rajoitusta ei ole (vrt. edellä turvallisuustutkinnan osalta TurvallisuusTL 39 §:n 2 momentti), ja sille voi korkeintaan hakea johtoa mainitusta poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoituksesta. Poliisilaista esitettyä tulkintaa, että OK 17:24:ssä mainittu todistajan vaitiolo-oikeus rajoittaisi yleistä

²⁴⁰ Vuorenperä 2012, s. 589, alaviite 12. Tosin ks. Frände 2010, s. 238 alaviite 4, jonka mukaan asia kaipaava tarkempaa tarkastelua.

²⁴¹ Turvallisuustutkinnan osalta TurvallisuusTL 39 §:n 2 momentin esitutkinta- ja syyttäjäviranomaisen tiedonsaantioikeutta rajoittavan kohdan voidaan katsoa muodostavan tehokkaan palomuurin, joka on verrattavissa UK 3:73 §:ään, koska sen OTKES:lle asettama itsekriminointisuojaan saamista koskeva tietojenluovutuskielto on samansisältöinen kuin UK 3:73 §:n ulosottomiestä sitova säännös. Lainkohta koskee nimenomaisesti sellaisen henkilön turvallisuustutkinnassa antamaa tietoa, joka on rikosprosessissa oikeutettu kieltäytymään todistamasta.

²⁴² Suoraa kieltoa ei sisällä myöskään poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 8 artiklan 3 kohdan varaventtilisäännökseen, joka on toissijainen kansalliseen rikoslakiin nähden ja sen soveltamisalan ulkopuolelle jäävät tahalliset ja törkeän huolimattomat teot: ”Jäsenvaltioiden on pidätyttävä aloittamasta oikeusmenettelyjä sellaisten suunnittelemtomien tai tahattomien lainrikkomusten johdosta, jotka tulevat niiden tietoon ainoastaan siksi, että niistä on tehty ilmoitus poikkeamien pakollista ilmoittamista koskevan kansallisen järjestelmän yhteydessä, paitsi tapauksissa, joissa on kyse törkeänä huolimattomuutena pidettävästä velvollisuuksien laiminlyömisestä, sanotun kuitenkin rajoittamatta rikoslain soveltuvien määräysten soveltamista”.

tiedonsaantioikeutta poikkeamailmoituksista²⁴³, ei mielestäni voi myöskään pitää UK 3:73 §:ään verrattavana riittävänä oikeudellisena palomuurina. Näin ollen on katsottava, että poikkeamailmoitusten osalta voimassa olevasta lainsäädännöstä ei löydy säännöstä, joka täyttäisi oikeudellisesti riittävien vahvan palomuurin vaatimukset. Tämä merkitsee sitä, että tämänhetkisen oikeuskäytännön ja oikeuskirjallisuudessa esitettyjen tulkintoja valossa itsekriminointisuojaan tulee ulottua poikkeamailmoitusjärjestelmään. Näin ollen ilmoitusvelvollinen voisi kieltäytyä raportoimasta itsekriminointisuojaan vedoten tai valehdella, eikä häntä kohtaan voi määrätä IlmailuL 16 luvun hallinnollisia sanktioita ilmoitusvelvollisuuden rikkomisen johdosta. Tämä on raportointijärjestelmän luotettavan toiminnan, turvallisuustiedon saamisen ja *Just Culturen* periaatteen kannalta erittäin vahingollinen tilanne ja vaatii lainsäädännöllisen ratkaisun.

4.2 Palomuurimalli ja vaitiolomalli

4.2.1 Palomuurimalli

Itsekriminointisuojaan toteuttamiseen muun menettelyn kuin rikosasian käsittelyn yhteydessä on esitetty myöhemmin käsiteltävän yleisen hyödyntämiskiellon lisäksi kaksi muutakin lainsäädännöllistä ratkaisua, palomuurimalli ja vaitiolomalli. Nämä ratkaisut on omaksuttu ulosottokaareen ja konkurssilakiin näiden menettelyjen yhteydessä esiintyvien itsekriminointisuojaongelmien ratkaisemiseksi.

Palomuurimallilla tarkoitetaan säännöstä, joka kieltää viranomaista kertomasta esitutkinta- ja syyttäjäviranomaiselle muussa menettelyssä saamia tietoja tai käyttämästä näitä tietoja rikosasian käsittelyssä syytettä tukevana näyttönä.²⁴⁴ Tällainen säännös on jo edellä esiin tullut UK 3:73 §, jonka mukaan

”Ulosottomies ei saa luovuttaa tietoa, joka on olennaisin osin saatu:

- 1) henkilöltä, joka on siinä menettelyssä todistajana velvollinen tai oikeutettu kieltäytymään todistamasta siitä seikasta, jollei kieltäytymään oikeutettu anna luovuttamiseen suostumustaan;

²⁴³ Helminen – Kuusimäki – Rantaeskola 2012, s. 433. Toinen asia on, vaatiiko esitutkinta- ja syyttäjäviranomainen yleisen tiedonsaantioikeutensa nojalla poikkeamailmoitusten tietoja.

²⁴⁴ Ensimmäisellä tavalla palomuurin ovat määritelleet mm. Marttila 2012, Linna 2012 ja Frände 2009. Yleistä hyödyntämiskieltosäännöstä on mahdollista pitää myös palomuurimallin osana. Näin asian on nähnyt muun muassa Vuorenpää 2012, s. 591.

2) velalliselta kysyttäessä 52 §:n 6–8 kohdassa tarkoitetusta seikasta, jos vastauksesta käy ilmi, että velallinen on saattanut syyllistyä muuhun kuin ulosottomenettelyssä tehtyyn rikokseen, ja tiedon luovuttaminen saattaa hänet siinä menettelyssä syytteen vaaraan; – –.”

UK 3:73 § koskee sekä oma-aloitteista tietojen antamista että tietojen antamista toisen viranomaisen niitä pyytäessä. Luovutusrajoitus koskee tietoa, joka on peräisin pykälässä tarkoitettulta henkilöltä ja josta ulosottomies on hankkinut vain lisäselvitystä. Jos ulosottomies on selvittänyt asian itse ja saanut tiedoilleen vain lisävahvistusta pykälässä tarkoitetun antamista tiedoista, luovutusrajoitusta ei ole. Säännöstä on perusteltu ulosottovelallisen itsekriminointisuojailla ja sillä, että ulosottoasiassa ei käsitellä henkilön syyllisyyttä rikokseen, vaan etsitään omaisuutta ulosottoperusteen täytäntöönpanemiseksi. Menettelyn tehokkuuden kannalta on tärkeää, että ulosottomies saa kaiken täytäntöönpanon toimittamiseksi tarpeellisen tiedon siitä riippumatta, liittyykö asiaan myös rikollista menettelyä.²⁴⁵

EIT:n *Marttinen v. Suomi* -ratkaisusta on löydettävissä viitteitä siitä, että ratkaisussa käsillä olleen tilanteen jälkeen säädetyn UK 3:73 §:n salassapitosäännös on yksistään riittävä muodostamaan tehokkaan palomuurin, etenkin kun se UK 3:91 §:n nojalla ulottuu koskemaan myös velkojia²⁴⁶. Palomuurisäännökseen perustuva suoja ja yleinen hyödyntämiskieltoäännös voidaan nähdä toisiaan täydentäviksi. Molemmissa lopputuloksena on se, että muussa menettelyssä annettu itsekriminoiniva lausuma jää oikeudenkäyntiaineiston ulkopuolelle.²⁴⁷ Hyödyntämiskieltoäännös myös toimii viimekätisenä suojana estäen sellaisen todisteen käyttämisen, joka on syystä tai toisesta ohittanut palomuurin.

²⁴⁵ HE 216/2001 vp, Yksityiskohtaiset perustelut, 3 luku. Yleiset menettelysäännökset, 73 §. Ulosottovelallisen itsekriminointisuoja täydentää UK 3:91 §:n säännös, joka koskee ulosottomiehen oikeutta luovuttaa tietoja ulosoton hakijalle. Sen mukaan hakijalle saa antaa myös 73 §:n 1 momentin 1 ja 2 kohdassa tarkoitettuja tietoja mutta hakija ei saa käyttää niitä oikeudenkäymiskaaren todistamista koskevien rajoitusten kiertämiseksi eikä velallisen syytteesen saattamiseksi.

²⁴⁶ EIT *Marttinen v. Suomi* 72 § ja erit. 75 §: ”The Court, accordingly, finds that the concerns for the effective functioning of the debt recovery procedure relied on by the Finnish Government cannot justify a provision which extinguishes the very essence of the applicant’s rights to silence and against self-incrimination guaranteed by the Convention. This was the situation in the applicant’s case at the material time. The mechanism introduced by a subsequent amendment to the legislation prohibiting the use of incriminating information in order to circumvent provisions on testimony or in order to have the debtor charged with a criminal offence, came too late for the applicant”.

²⁴⁷ OM 69/2012, s. 125.

4.2.2 Vaitiolomalli

Vaitiolomallia puolestaan edustaa Konkurssilain 4:5a §:n (31.1.2013/86) itsekriminointisuoja koskeva säännös, jonka mukaan

”Jos velallinen on epäiltynä esitutkinnassa tai syytteessä rikoksesta, hän ei ole velvollinen antamaan pesähoitajalle 5 §:ssä tarkoitettuja tietoja niistä seikoista, joihin epäily tai syyte perustuu.”

Edellä mainittu KonkL 4:5a §:n vaitioloon oikeuttava itsekriminointisuoja säännös on poikkeus velallisen laajaa myötävaikutus- ja tietojenantovelvollisuuteen, joka hänellä on KonkL 4:5 §:n nojalla²⁴⁸. Ajallisesti säännös soveltuu velalliseen kohdistuvan rikosepäilyn esitutinnan, syyteharkinnan ja oikeudenkäynnin aikana. Velallisen on oltava itse tietoinen asemastaan rikoksesta epäiltynä ja tilanteisiin, joissa velallinen on epäillyn asemassa mutta ei vielä tiedä sitä, säännöstä ei sovelleta. Tällöin itsekriminointisuoja on ajateltu toteutuvan itsekriminointisuoja koskevan jälkikäteisen hyödyntämiskiellon avulla. Suoja päättyy kun lainvoimainen tuomio annetaan, esitutkinta päätetään tai syyttäjä tekee asiassa syyttämättä jättämispäätöksen.²⁴⁹

Säännös ei anna konkurssivelalliselle oikeutta olla antamatta tietoja teoista tai toimenpiteistä, jotka voisivat täyttää rikoksen tunnusmerkistön, mutta joihin liittyen hän ei ole tietoja pyydettyä epäillyn tai syytetyn asemassa. Velallinen voi jättää tietoja antamatta vain jos tiedoilla on hänen näkökulmastaan merkitystä²⁵⁰ rikoksen selvittämisen kannalta. Säännös ei konkurssivelalliselle lupaa valehdella, vaan jos hän vapaaehtoisesti antaa tietoja pesähoitajalle, täytyy niiden olla totuudenmukaisia.²⁵¹ Vaitiolomalli estää tehokkaasti itsekriminointisuojaan tiedon käyttämisen koko rikosprosessin, myös esitutinnan ja syyteharkinnan,²⁵² aikana, sillä epäilty tai syytetty voi menettelystä riippumatta ratkaista, onko hänen puolustuksensa kannalta järkevää ilmaista jotakin seikkaa. Vaitiolomalliin perustuva ratkaisu on sinänsä yksinkertainen tapa ratkaista itsekriminointisuoja ongelma ja se toteuttaa

²⁴⁸ Lainkohdassa mainittujen velvollisuuksien täyttämisen painostuskeinoina voidaan käyttää uhkasakkoa ja painostusvankeutta.

²⁴⁹ HE 86/2012 vp, s. 19–20.

²⁵⁰ Tilanteessa, jossa velallinen arvio tietojen olevan merkityksellisiä rikosasian kannalta, mutta jossa myöhemmin käy ilmi, että näin ei ollut ja velallisen olisi pitänyt tämä objektiivisesti arvioiden ymmärtää, voi velallinen syyllistyä velallisen petokseen vahvistaessaan pesäluettelon oikeaksi.

²⁵¹ HE 86/2012 vp, s. 19–20.

²⁵² Ks. Vuorenperä 2012, s. 591–592, myös Frände 2010, s. 235.

ajatusta, jonka mukaan eri oikeudenalojen yleislaeissa ei tulisi säätää erikseen todistelusta rikosprosessissa²⁵³.

Palomuurimalli ja vaitiolomalli edustavat erilaisia lähestymistapoja itsekriminointisuojaan toteuttamiseen muun menettelyn kuin rikosprosessin yhteydessä. Yleisellä tasolla keskeisimmät erot mallien välillä ovat seuraavat:

- 1) Normaalitytilanteessa, jossa menettelyn (esimerkiksi konkurssi- tai ulosottomenettely) kohde ei ole epäiltynä rikoksesta, kohteella on myötävaikutusvelvollisuus molemmissa malleissa.
- 2) Itsekriminointitilanteessa, jossa menettelyn kohteeseen kohdistuu samanaikainen rikosepäily,
 - a) palomuurimallissa myötävaikutusvelvollisuus säilyy,
 - b) vaitiolomallissa menettelyn kohteella on oikeus vaitioloon.
- 3) Itsekriminointitilanteessa tietojen käyttäminen on
 - a) palomuurimallissa sallittua vain menettelyn tarkoituksen toteuttamiseksi,
 - b) vaitiolomallissa tietojen käyttämistä esimerkiksi näyttönä rikosasiassa ei ole rajattu.
- 4) Itsekriminointitilanteessa tietojen luovuttaminen viranomaisen (ja konkurssimenettelyssä velkojen) toimesta on
 - a) palomuurimallissa kiellettyä,
 - b) vaitiolomallissa tietojen luovuttamista ei ole rajattu.²⁵⁴

Palomuri- ja vaitiolomallien keskeinen ero on se, että vaitiolomallissa menettelyn kohteella ei ole itsekriminointitilanteissa myötävaikutusvelvollisuutta²⁵⁵. Sovellettaessa vaitiolomallia ilmailun poikkeamailmoitusjärjestelmään ja turvallisuustutkintaan tämä tarkoittaisi sitä, että itsekriminointitilanteessa raportointivelvollisella ei olisi velvollisuutta raportoida tapahtumasta, tai kertoa turvallisuustutkintaa tekevälle viranomaiselle mitään, jos häneen kohdistuu saman

²⁵³ HE 86/2012 vp, s. 9–10.

²⁵⁴ Marttila 2012, s. 919.

²⁵⁵ Vaitiolomalliin perustuvaa konkurssilain itsekriminointisuoja säännöstä on arvosteltu konkurssivelkojen oikeuksia ja pesänselvittäjän toimintamahdollisuuksia heikentävänä. Sen on todettu mahdollisesti loukkaavan ihmisoikeuksia ja oikeutta oikeudenmukaiseen oikeudenkäyntiin, johon kuuluu myös oikeus tehokkaaseen täytäntöönpanoon, asettamalla velkojat eriarvoiseen asemaan esimerkiksi sen perusteella onko kyseessä ulosotto- vai konkurssimenettely (mm. Marttila 2012 ja Linna 2012).

tapahtuman johdosta rikosepäily²⁵⁶. Tällöin vaitiolomalliin perustuvassa järjestelmässä turvallisuustiedon saaminen lakkaisi ja poikkeamailmoitusjärjestelmän ja onnettomuustutkinnan tarkoitus jäisi joko kokonaan tai osittain toteutumatta. Toki on huomattava, että tiedon saaminen tapahtumaan liittyvän rikosasian lainvoimaisen ratkaisun tekemisen jälkeen on mahdollista, koska tällöin oikeus vaitioloon lakkaa. Nopea tiedon saaminen poikkeamista ja läheltä piti -tilanteista, puhumattakaan onnettomuuden syiden nopeaan selviämiseen mahdollisesti johtavasta tiedosta, on ilmeisessä ristiriidassa itsekriminointisuojaan toteuttamisen kanssa²⁵⁷.

4.3 Hyödyntämiskielto

4.3.1 Yleistä hyödyntämiskiellosta

Suomalaisessa prosessioikeudessa todistelu oikeudenkäynnissä tapahtuu OK 17:2 §:ssä ilmaistun vapaan todistusteorian mukaan, joka jakautuu vapaaseen todisteluun ja vapaaseen todistusharkintaan. Vapaa todistelu tarkoittaa tuomioistuimen oikeutta käyttää todisteena kaikkia laillisesti sen tietoon tulleita tosiseikkoja. Vapaa todistusharkinta puolestaan tarkoittaa tuomioistuimen oikeutta ja velvollisuutta rajoituksitta määrittää kunkin todisteen arvo näyttönä.²⁵⁸

Vapaa todistelu ja itsekriminointisuoja ovat keskenään ristiriidassa, koska vapaa todistelu palvelee aineellisen totuuden mahdollisimman täydellistä selvittämistä, kun taas itsekriminointisuojaan tarkoituksena on syytetyn aseman turvaaminen.²⁵⁹ Itsekriminointisuojaan turvaamiseksi asetettu todisteen hyödyntämiskielto tarkoittaa rajoitusta vapaaseen todisteluun koska tuomioistuimilla on vapaan todistelun periaatteen mukaan rajoittamaton oikeus käyttää ratkaisutoiminnassaan todisteena mitä tahansa oikeudenkäyntiaineistossa laillisesti olevaa seikkaa.²⁶⁰ Oikeudenkäyntiaineistoon kuuluva todiste voidaan todistusharkinnassa jättää

²⁵⁶ EIT:n ratkaisukäytännössä ja muun muassa KonkL 4:5 a §:n esitöissä (HE 86/2012 vp, s. 19) on katsottu, että henkilö on tullut tietoiseksi häneen kohdistuneesta rikosepäilystä, kun esitutkintaviranomainen esittää hänelle kysymyksiä teosta tai tapahtumasta, johon rikosepäily perustuu. Näin ollen esimerkiksi poliisin onnettomuuspaikalla tekemä ohjaamomiehien alustava kuuleminen voisi merkitä sitä, että henkilö on tullut tietoiseksi häneen kohdistuvasta rikosepäilystä.

²⁵⁷ Vaitiolomallin vaikutuksesta konkurssimenettelyyn ks. Marttila 2012, s. 919–920.

²⁵⁸ Pölönen 2003, s. 144.

²⁵⁹ Pentikäinen 2012, s. 247.

²⁶⁰ Hyödyntämiskielto tarkoittaa todistamiskiellon rikkomisen seurausta eli sitä, että todistamiskiellon rikkomisesta voi seurata kielto hyödyntää todistetta tuomiossa. Epäitsenäiseksi hyödyntämiskielloksi kutsutaan tällaista kieltoa, joka asetetaan korjaamaan aiemmin tapahtunutta todistamiskiellon rikkomista. Hyödyntämiskielto voidaan asettaa myös silloin, kun ei ole rikottu mitään laissa säädettyä todistamiskieltoa,

huomioon ottamatta todistamiskiellon lisäksi myös perus- ja ihmisoikeussäännöksiin kuuluvan oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin vaatimuksen ja perusoikeusmyönteisen laintulkinnan vaatimuksen nojalla²⁶¹. Näin ollen itsekriminointisuoja oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin takeena kuuluu perusteisiin, joilla tuomioistuin voi jättää todisteen hyödyntämättä. Lain säädösten puuttuessa viimekätinen päätäntävalta tästä jää tuomioistuimelle, mikä mahdollistaa todistuskiellon vastaisesti hankitun todisteen käyttämisen oikeudenkäynnissä. Hyödyntämiskieltoihin on kuitenkin kotimaisessa oikeuskäytännössä suhtauduttu pidättyvästi ja perinteisesti on katsottu, ettei todistamiskiellon rikkomisesta seuraa hyödyntämiskieltoa paitsi viranomaisten meneteltyä erittäin törkeästi todisteen hankinnassa.²⁶²

Itsekriminointisuojaa pidetään yleisesti perusoikeutena ja EIT:n oikeuskäytännön valossa se ei ole absoluuttinen oikeus siinä mielessä etteikö sitä voitaisi jossain tilanteissa rajoittaa. Itsekriminointisuojan rajoittamisen edellytyksinä on käytettävä samoja edellytyksiä kuin muidenkin perusoikeuksien kohdalla²⁶³. Itsekriminointisuojan on katsottu sisältyvän PL 21 §:ään osana oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin vaatimusta ja PL 21 § 2 momentti sisältää lainsäätäjään kohdistuvan velvollisuuden turvata oikeudenmukaisen oikeudenkäynnin takeet lailla.²⁶⁴

Tällä hetkellä oikeuskäytännöstä tai oikeuskirjallisuudesta ei löydy yksiselitteistä vastausta kysymykseen hyödyntämiskiellosta, joka kieltäisi rikosprosessin ulkopuolisessa menettelyssä annetun sanktiouhkaisen lausuman käytön rikosoikeudenkäynnissä todisteena. Oikeuskirjallisuudessa on esitetty näkemys, että ratkaisun KKO 2009:80:n itsekriminointisuojan alaa aiempaan selkeästi laajentava tulkinta sisältäisi tällaisen oikeusohjeen. Mikäli tämä ajatus hyväksytään, ei sanktion uhallä kuuluvan henkilön enää tarvitsisi itsekriminointisuojan vuoksi valehdella tai kieltäytyä antamasta vaadittua lausumaa.²⁶⁵ Näin menettely, jossa lausumaa vaaditaan, olisi tehokkaampi ja sen tarkoitus myös toteutuisi todennäköisesti paremmin. KKO:n ennakkoratkaisut ovat kuitenkin heikosti velvoittavia oikeuslähteitä, kun taas vapaata todistusteoriaa ilmentävä OK 17:2 § on vahvasti

mikäli todisteen hyödyntäminen johtaisi perusoikeuksien rajoittamiseen. Tällöin puhutaan itsenäisestä hyödyntämiskiellosta. (Pölönen 2003, s. 206).

²⁶¹ Pölönen 2003, s. 208.

²⁶² Pentikäinen 2012, s. 243, Virolainen 1998, s. 425.

²⁶³ Rajoitusedellytyksiä ovat esimerkiksi lailla säätämisen vaatimus, ihmisoikeusvelvoitteiden noudattaminen ja oikeusturvavaatimus sekä ydinalueen koskemattomuuden vaatimus.

²⁶⁴ Pentikäinen 2012, s. 241–242.

²⁶⁵ Vuorenpää 2012, s. 590–591.

velvoittavana oikeuslähteenä ennakkoratkaisuja korkeammalla normihierarkiassa²⁶⁶. Oikeuskirjallisuudessa on katsottu, että vaikka KKO:n ratkaisukäytäntö vastaa nykytilassaan EIS:ta johtuvia velvoitteita ja EIT:n tulkintakäytäntöä, ei lainsäätäjällä ole edellä mainitun PL 21 §:n asettaman velvoitteen mukaisella tavalla turvannut itsekriminointisuojan toteutumista, koska lakiin ei ole otettu yleistä hyödyntämiskieltoasäännöstä.²⁶⁷

Hyödyntämiskiellon ongelma on, että se ei poista kaikkia itsekriminointisuojan antamista vaativia tilanteita, koska se koskee vain tietyn todisteen käyttämistä syytettä tukevana näyttönä rikosoikeudenkäynnissä. Hyödyntämiskielto ei siis ulotu esitutkintaa ja syyteharkintaan. Näin ollen sanktion uhalla annetussa lausumassa olevia tietoja voidaan edelleen käyttää rikosoikeudenkäyntiä edeltävän esitutkinnan suuntaamisessa ja hankkia näyttö lausumassa mainituista tiedoista muilla tavoin.²⁶⁸ Jos on olemassa vaara siitä, että kuulemisessa saatuja tietoja tulotaisiin käyttämään myös kuultavaan kohdistuvassa esitutkinnassa, on välttämätöntä ulottaa itsekriminointisuojan vaikutus myös tällaiseen kuulemiseen. Oikeuskirjallisuudessa on esitetty näkemys, jonka mukaan ilman laissa olevaa nimenomaista kieltoa hyödyntää sanktiouhkaisessa kuulemisessa saatuja tietoja rikosprosessissa, ts. esitutkinnassa, syyteharkinnassa ja oikeudenkäynnissä, ulottuisi itsekriminointisuoja kaikkiin sanktiouhkaisiin kuulemisiin. Toisin sanoen itsekriminointisuojan tarkoittamalla tavalla syytetyn henkilön oikeuksiin ei vaikuta se, missä menettelyssä häntä kuullaan. Näin on siitä syystä, että sanktiouhkaisessa kuulemisessa kuultavan on aina mahdollista väittää, että hän ei voi tietoja tai asiakirjoja vaadittaessa poissulkea mahdollisuutta, että niitä myöhemmin voidaan käyttää rikosoikeudenkäynnissä näyttönä häntä vastaan.²⁶⁹ Tämä johtaisi ongelmiin kuultavan totuudessapysymisvelvoitteen ja mahdollisesti koko menettelyn, johon kuuleminen kuuluu, vesittymisen vuoksi kuultavan saadessa valehteluoikeuden itsekriminointisuojan nojalla.²⁷⁰

²⁶⁶ Aarnio 1989, s. 220–221.

²⁶⁷ Pentikäinen 2012, s. 244–245, 248, myös Tapanila 2010, s. 584. Myös konkurssilain itsekriminointisuoja koskevan säännöksen KonkL 4:5 a §:n esitöissä on viitattu konkurssimenettelyn osalta siihen, että aiempi tilanne, jossa lainkäyttäjällä sovelsi PL 21 § 1 momenttia ja ihmisoikeussopimuksia, ei ollut riittävän selkeä ja ennustettava (HE 86/2012 vp, s. 10).

²⁶⁸ Vuorenää 2012, s. 591–592, myös Frände 2010, s. 235. Vuorenää on tosin katsonut, että oikeudenkäynnissä asettavaan hyödyntämiskieltoon perustuva suoja ei täytä palomuurille asetettavia vaatimuksia, koska se koskee vain jonkin todisteen käyttämistä näyttönä oikeudenkäynnissä. Itsekriminointisuoja on kuitenkin käytettävissä esitutkinnassa ja syyteharkinnassa. Jotta itsekriminointisuoja olisi tehokas koko rikosprosessin ajan, olisi siihen voitava vedota hyödyntämiskieltoasäännöksestä huolimatta jo esitutkinnan aikana. Vuorenää toteaa kysymyksen sanktiouhkaisen tiedon käyttämisestä esitutkinnassa olevan vaikeasti ratkaistavissa.

²⁶⁹ Vuorenää 2012, s. 592, 594. Ko. artikkelissa käsitellään itsekriminointisuojan ja OK 17:24 mukaisen todistajan kieltäytymisoikeuden välistä ristiriitaa.

²⁷⁰ Vuorenää 2012, s. 595.

4.3.2 OK 17 luvun uudistamistyöryhmän ehdotus

Oikeusministeriön asettaman toimikunnan tehtävänä oli laatia ehdotus OK 17 luvun ja siihen liittyvän todistelua yleisissä tuomioistuimissa koskevan lainsäädännön uudistamiseksi. Todistelua koskevan sääntelyn uudistamistarpeen selvittäminen liittyi erityisesti oikeudenmukaista oikeudenkäyntiä koskeviin ja siihen liittyviin perus- ja ihmisoikeuksiin²⁷¹. Toimikunta ehdottaa mietinnössään, että todistelua koskeva OK 17 luku ja siihen liittyvät käräjä- ja hovioikeuden sekä korkeimman oikeuden todistelua riita- ja rikosasioissa koskevat säännökset uudistettaisiin.²⁷² Ehdotettujen lakien on määrä tulla voimaan 1.10.2014.

Ehdotuksen OK 17:18 §:ssä on nimenomainen säännös itsekriminointisuoja, jonka mukaan

”Jokaisella oikeus kieltäytyä todistamasta siltä osin kuin todistaminen saattaisi hänet tai häneen 17 §:n 1 momentissa tarkoitettussa suhteessa olevan henkilön syytteen vaaraan tai myötävaikuttaisi syyllisyyden selvittämiseen.”

Ehdotettu säännös poikkeaa voimassa olevasta OK 17:24 §:stä siinä, että se koskisi todistajan lisäksi kaikkia henkilöitä ja vastaisi näin nykyistä tulkintaa kieltäytymisoikeudesta. Ehdotuksessa mainitaan syytteen vaaran lisäksi myös myötävaikuttaminen syyllisyyden selvittämiseen, joten se tulisi sovellettavaksi myös syytteen nostamisen jälkeen. Kieltäytymisoikeus koskisi myös kieltäytymiseen oikeutetun henkilön läheisiä.²⁷³

Työryhmä ehdottaa hyödyntämiskiellosta säätämistä OK 17:25 §:ssä. Sen 1 momentti koskisi kiduttamalla saadun tiedon ehdotonta käyttökieltoa²⁷⁴ ja 2 momentti lainvastaisesti hankitun todisteen käyttökieltoa ja sen arviointiperusteita²⁷⁵. Säännös koskisi kaikenlaisia todisteita²⁷⁶. Hyödyntämiskiello tulisi ottaa huomioon jo esitutkinnassa ja syyteharkinnassa eikä selvästi hyödyntämiskiellon alaisia todisteita tulisi esitutkinnassa hankkia, käyttää syyteharkinnassa tai

²⁷¹ OM 69/2012, s. 7–8. Toimikunnan mietinnössä on otettu EIT:n käytäntö huomioon, vaikka tuomioistuimen käytännössä todistelua koskevien säännösten on katsottu lähtökohtaisesti osin kuuluvan kansallisen harkintamarginaalin piiriin.

²⁷² OM 69/2012, s. 15.

²⁷³ OM 69/2012, s. 110.

²⁷⁴ OK 17:25.1 §: ”Tuomioistuin ei saa hyödyntää todistetta, joka on saatu kiduttamalla”.

²⁷⁵ OK 17:25.2 §: ”Tuomioistuimen on jätettävä hyödyntämättä lainvastaisesti hankittu todiste myös, jos siihen on painavat syyt ottaen huomioon asian laatu, todisteen hankkimistapaan liittyvä oikeudenloukkauksen vakavuus, hankkimistavan merkitys todisteen luotettavuudelle, todisteen merkitys asian ratkaisemisen kannalta ja muut olosuhteet”.

²⁷⁶ Ks. 3 momentin osalta myös OM 69/2012, s. 126.

nimetä todisteiksi. Hyödyntämiskiellosta päättäminen jäisi kuitenkin viime kädessä tuomioistuimelle.²⁷⁷

Tämän työn kannalta mielenkiintoinen on työryhmän ehdottama muussa viranomaismenettelyssä kuin rikosasian käsittelyssä saatua tietoa koskeva hyödyntämiskielto OK 17:25 §:n 3 momentti, jonka mukaan

”Jos henkilö on muussa viranomaismenettelyssä kuin rikosasian tai siihen rinnastettavan asian käsittelyssä rangaistuksen tai siihen rinnastettavan seuraamuksen taikka pakkokeinon käyttämisen uhalla antanut lausuman tai luovuttanut asiakirjan tai esineen menettelyn tarkoituksen toteuttamiseksi, tällaista lausumaa taikka asiakirjasta tai esineestä saatua tietoa ei saa hyödyntää todisteena sellaisessa rikosasiassa, jossa hän oli rikoksesta epäiltynä todisteen antamis- tai luovuttamishetkellä tai joka oli muuten tällöin vireillä. Hyödyntämiskielloa ei kuitenkaan ole, jos lausuman antaminen taikka asiakirjan tai esineen luovuttaminen on rangaistavaa väärän sisältönsä tai muun totuudenvastaisen ominaisuutensa vuoksi muussa viranomaismenettelyssä.”

OK 17:25 §:n 3 momentti koskisi kaikkia tilanteita ja menettelyjä, jossa tietoa voidaan hankkia pakottamalla ja näin hankitun tiedon hyödyntämistä myöhemmässä rikosoikeudenkäynnissä syytettä tukevana näyttönä.²⁷⁸ Hyödyntämiskiello koskisi tietoja, jotka henkilö on luovuttanut muussa menettelyssä kuin rikosasian käsittelyssä ja tietojen olisi oltava merkityksellisiä tässä muussa menettelyssä²⁷⁹. Lisäksi tiedon olisi oltava merkityksellinen myös rikosasian käsittelyssä. Molempien menettelyjen tulee siis koskea samaa asiakokonaisuutta jotta luovutetut tiedot saavat hyödyntämiskiellon antamaa suojaa. Hyödyntämiskiello on voimassa silloin, kun henkilö on rikosasiassa epäiltynä tai asia on muuten vireillä ja kun hän tällöin antaa muussa menettelyssä lausuman tai todisteen. Työryhmä viittaa tässä EIT:n tulkintaan menettelyjen ajallisen yhteyden vaatimuksesta ja rikosepäilyn tai -syytteen (*criminal charge*)

²⁷⁷ OM 69/2012, s. 118. Hyödyntämiskielloa koskeva ratkaisu on joko kiellon hylkäävä, jolloin todisteen näyttöarvo harkitaan vapaan todisteharkinnan periaatteen mukaisesti, tai kiellon asettava, jolloin todiste jää oikeudenkäyntimateriaalin ulkopuolelle eikä sitä oteta todistusharkinnassa lainkaan huomioon. Tuomioistuin voisi tarvittaessa tehdä erillisen ratkaisun todisteen hyödynnettävyydestä, johon voi hakea muutosta joko pääasian yhteydessä, tai erikseen tuomioistuimen päätöksellä.

²⁷⁸ OM 69/2012, s. 125.

²⁷⁹ Mietinnössä annetaan esimerkki tilanteesta, jossa tullin määräämistä varten tehtävän ilmoituksen yhteydessä ilmoittaja kertoo syyllistyneensä henkirikoksen ja kertoo tekoon liittyviä itsekriminoivia tietoja. Tässä tapauksessa luovutettu tieto ei ole merkityksellistä tullin määräämisen kannalta ja sitä voidaan käyttää myöhemmin rikosasian oikeudenkäynnissä.

käsillä olosta.²⁸⁰ Hyödyntämiskielto ei koske syyttömyyttä tukevan todisteen hyödyntämistä²⁸¹ eikä myöskään rikosasiassa annettujen lausumien hyödynnettävyyttä.²⁸²

Työryhmän ehdotuksessa on käsitelty EIT *J.B. v. Sveitsi* -ratkaisua²⁸³ ja työryhmän mukaan EIT *J.B. v. Sveitsi* –ratkaisu on poikkeuksellinen siksi, että siinä oli kyse yhdestä menettelystä, jossa määrättiin sekä veroja että veronkorotuksia ja sakkoa yhden ja saman viranomaisen toimesta. Tämänkaltainen verojen määräämismenettelyn ja verojen välttämisestä seuraavia sanktioita koskevan menettelyn sekoittuminen toisiinsa aiheutti itsekriminointisuojan loukkauksen, kun menettelyn käynnistyttyä tietoja vaadittiin pakon avulla. Työryhmän mukaan edellä mainittu OK 17:25 §:n 3 momentti ei soveltuisi tämänkaltaisiin tilanteisiin, jossa sama viranomainen toimii hallinnollisena viranomaisena ja sanktioluonteisen maksun kerääjänä, vaan tilanteista olisi säädettävä lainsäädännössä erikseen.²⁸⁴

EIT *J.B. v. Sveitsi* -ratkaisun tulkinnasta herää kysymys voiko Liikenteen turvallisuusvirasto Trafín asema olla sellainen, että se estää hyödyntämiskielto säännöksen soveltamisen poikkeamailmoituksiin? Trafi antaa toimialallaan määräyksiä, valvoo lupakirjan- ja kelpoisuudenhaltijoita ja tarvittaessa puuttuu näiden toimintaan hallinnollisia sanktioita käyttäen²⁸⁵. Lisäksi Trafi kerää poikkeamaraportointijärjestelmän avulla turvallisuustietoa ilmailun turvallisuudesta.

Trafín kohdalla poikkeamailmoitusmenettelyä voi pitää erillisenä suhteessa hallinnollisten sanktioiden määräämiseen, vaikka niiden perimmäinen tarkoitus, lentoturvallisuuden ylläpitäminen ja parantaminen, onkin sama²⁸⁶. Menettelyjen erillisyys voidaan johtaa poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoituksesta ja IlmailuL 134 §:n varaventiilisäännöksestä, joka sanamuotonsa mukaan koskee myös Trafia. Varaventiilisäännöksen taustalla vaikuttaa ajatus siitä, että hallinnollisten seuraamusten määrääminen poikkeamailmoitusten tekijöille

²⁸⁰ OM 69/2012, s. 126–127.

²⁸¹ 2 momentin osalta OM 69/2012, s. 122.

²⁸² OM 69/2012, s. 126.

²⁸³ EIT on ratkaisussa ulottanut itsekriminointisuojan alkupisteen poikkeuksellisen pitkälle sellaiseen ajankohtaan, jossa valittajaan ei kohdistunut rikostutkintaa tai -syytettä eikä sellaista ollut näköpiirissä. EIT katsoi, että riittävää itsekriminointisuojan saamisen kannalta oli, että valittaja olisi saattanut ilmaista jotain sellaista, joka olisi myöhemmin voinut johtaa syytteen nostamiseen häntä vastaan.

²⁸⁴ OM 69/2012, s. 127. Esimerkkinä tällaisesta erityissäännöksestä on jätelain (17.6.2011/646) 129.1 §:n säännös hyödyntämiskiellost.

²⁸⁵ Trafín tehtäviin kuuluu muun muassa huolehtia liikennejärjestelmän yleisestä turvallisuudesta ja turvallisuuden kehittämisestä sekä ilmailun turvaamisesta, valvoa että liikennejärjestelmässä noudatetaan sääntöjä ja määräyksiä, antaa toimialalla edellytettäviä lupia, hyväksyntöjä ja muita päätöksiä sekä antaa oikeussääntöjä ja ilmailun turvallisuuteen liittyviä määräyksiä Liikenteen turvallisuusvirastosta annetun lain (13.11.2009/863) 2 §:n nojalla.

²⁸⁶ Ks. poikkeamadirektiivi 2003/42/EY 1 artikla ensimmäinen kohta ja esim. HE 139/2005 vp, s. 92.

näiden tekemien ilmoitusten perusteella ei ole poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoituksen mukaista vaan päinvastoin haitallista ilmoitusjärjestelmän toimivuuden kannalta²⁸⁷. Ilmoituksen sisältämät tiedot voivat kuitenkin johtaa saman lainkohdan nojalla sekä hallinnolliseen että rikosoikeudelliseen vastuuseen, jos kyse on tahallisesta tai törkeän huolimattomasta teosta. Tällöin hallinnollisen sanktion määrää Trafi ja rikosoikeudellisen tuomioistuin, joten EIT *J.B. v. Sveitsi* -ratkaisun kaltainen täydellinen menettelyjen sekoittuminen ei kuitenkaan ole kyseessä. Tulkinta, jonka mukaan OK 17:25 §:n 3 momentin hyödyntämiskielto soveltuisi poikkeamailmoituksissa annettuun tietoon, on ehdottoman kannatettava, koska se tukisi poikkeamailmoitusjärjestelmän tarkoitusta ja turvaisi raportoinnin luottamuksellisuutta ja jatkuvuutta.

Oikeuskirjallisuudessa on katsottu, että hyödyntämiskielto on ainoa oikeusturvatae, jolla voidaan muodostaa riittävä palomuri estämään sanktiouhkaisessa kuulemisessa annettujen lausumien ja tietojen käyttämisen lausunnon- tai tiedonantajaa vastaan rikosprosessissa.²⁸⁸ Ehdotettu yleinen hyödyntämiskielto vaikuttaa ratkaisevan ilmailun poikkeamailmoituksiin ja turvallisuustutkinnassa saatuihin tietoihin liittyvän itsekriminointisuojaongelman rikosprosessin tärkeimmässä vaiheessa eli oikeudenkäynnissä.

4.4 Yhteenveto

Onnettomuustutkinta-asetuksen (EU) N:o 996/2010 perusteluosan mukaan siviili-ilmailussa pyritään edistämään rankaisematonta ilmapiiriä, joka edesauttaa poikkeamien spontaania ilmoittamista ja vaikuttaa siten myönteisesti *Just Culture*n periaatteen noudattamiseen. Ilmailun turvallisuusjärjestelmä perustuu palautteeseen ja onnettomuuksista ja vaaratilanteista saaduista kokemuksista oppimiseen. Kuten aiemmin on todettu, palautteen saaminen edellyttää tiukkaa tietosuojaa ja arkaluontoisten turvallisuustietojen asianmukaista suojaamista, jotta arvokkaita tietolähteitä olisi käytettävissä tulevaisuudessa. Itsekriminointisuojaan ja turvallisuustutkinnan yhteensovittamisesta onnettomuustutkinta-asetuksessa (EU) N:o 996/2010 todetaan nimenomaisesti, että yleistä etua koskevat kysymykset, kuten onnettomuuksien estäminen tulevaisuudessa ja hyvä lainkäyttö voivat tällöin mennä asianomaisten osapuolten yksittäisten etujen edelle. Perustuslaillisille periaatteille ja

²⁸⁷ HE 139/2005 vp, s. 87.

²⁸⁸ Vuorenperä 2012, s. 590.

kansalliselle oikeudelle on annettava etusija eikä turvallisuustutkinnassa annettuja tietoja saa käyttää tietojen antajaa vastaan.²⁸⁹

Ilmailun turvallisuustiedon keräämisjärjestelmän ja itsekriminointisuojaajan suhde on pyrittävä rakentamaan siten, että sen turvallisuustiedon virta, joka saadaan teosta, jotka ovat rankaisemattomia virheitä, lipsahduksia ja huolimattomuutta, ei lakkaa. Tällaiset tapahtumat muodostavat valtaosan turvallisuustiedosta ja ovat olennaisinta tietoa ennakoivan ja ennalta estävän turvallisuustyön kannalta. Oletettavaa on, että henkilö, joka ilmailun turvallisuuteen vaikuttavassa tehtävässä tekee tahallisen rikoksen, jättää raportoimatta siitä tai raportoi totuudenvastaisesti, jos hän voi joutua rikosoikeudelliseen vastuuseen raporttinsa sisältämien tietojen johdosta, oli järjestelmä sitten millainen tahansa. Tieto, joka poikkeamailmoitusten avulla olisi saatavissa kaikkein törkeimmistä laiminlyönneistä ja tahallisista rikollisista teoista, on todennäköisesti harvinaista ja poikkeuksellista. Tällaisella tiedolla ei pidemmän aikavälin turvallisuustyön ja -analyysin näkökulmasta ole merkitystä, mutta se voi tosin auttaa selvittämään yksittäiseen poikkeamaan tai onnettomuuteen liittyviä tapahtumia.

Turvallisuustutkinnan osalta itsekriminointisuojaaja turvaa TurvallisuusTL 39 §:n 2 momentin salapitosäännös, joka nimenomaisesti kieltää luovuttamasta turvallisuustutkinnassa kertynyttä itsekriminoivaa tietoa esitutkinta- ja syyttäviviranomaisille. Poikkeamailmoitusten suojaaminen itsekriminointisuojaaja loukkaavalta käytöltä, ja samalla varmistaa turvallisuustiedon saaminen myös jatkossa, olisi mahdollista hyödyntämällä voimassa olevassa lainsäädännössä olevaa TurvallisuusTL 39 §:n 2 momentin esimerkkiä. Tämä tarkoittaisi Trafia sitovan palomuurisäännöksen ottamista esimerkiksi ilmailulakiin tai muuhun poikkeamailmoituksia koskevaan sääntelyyn. Säännös kieltäisi itsekriminointisuojaaja loukkaavien tietojen luovuttamisen ja käyttämisen muussa kuin poikkeamaraportoinnin ja turvallisuustutkinnan tarkoituksessa. Poikkeamailmoitusvelvollisella olisi edelleen myötävaikutusvelvollisuus mutta tämä voisi luottaa tietojen pysyvän turvallisuustietoa käsittelevillä viranomaisilla. Kuten aiemmassa käsittelyssä on käynyt ilmi, vaitiolomalliin perustuva järjestely ei tule kysymykseen, vaikka se olisi itsekriminointisuojaajan kannalta tehokas, sillä se tyrehdyttäisi turvallisuustiedon saamisen ilmoitusvelvollisten pitäessä tiedot itsellään. Onnettomuuksia ja vaaratilanteita koskevat merkitykselliset tapahtumat ja tiedot, erityisesti tutkintaselostukset ja turvallisuussuositukset on olennaisen tärkeää saada selvitettyä mahdollisimman nopeasti

²⁸⁹ Onnettomuustutkinta-asetus (EU) N:o 996/2010, perusteluosan kohdat 24-27.

uusien vaaratilanteiden ehkäisemiseksi²⁹⁰. Myöskään tästä syystä vaitiolomalli ei sovellu, sillä vaitiolo-oikeuden lakattua saatu turvallisuustieto voi olla tällöin jo vanhentunutta.

Palomuriin perustuvaan säännökseen olisi itsekriminointisuojaan toimivuuden vuoksi otettava ehdoton luovuttamisrajoitus koskien tietoa, joka on saatu henkilöltä, joka on esitutkinnassa tai oikeudenkäynnissä velvollinen tai oikeutettu kieltäytymään antamaa tietoa siitä seikasta, jollei hän itse anna luovuttamiseen suostumustaan. Kuitenkin muu kuin itsekriminoiva tieto olisi käytettävissä riittävän törkeiden rikosten selvittämisessä.²⁹¹ Yleinen oikeustaju ja henkeä ja omaisuutta suojaavat ihmisoikeusperiaatteet edellyttävät, että henkilöt ovat vastuussa tekemistään tahallisista ja törkeän huolimattomista teoista. Tämä vastuullisuuden periaate on myös *Just Culturen* periaatteen mukainen.²⁹² Palomuurisäännös olisi perusteltu siinäkin mielessä, että se yhtenäistäisi poikkeamailmoituksia ja turvallisuustutkintaa koskevan tietojen luovuttamisen sääntelyn.

Sekä poikkeamailmoitusten ja turvallisuustutkinnassa kertyneen tiedon osalta suojaan itsekriminointisuojaan loukkaavalta käytöltä täydentäisi OK 17 lukuun ehdotettu yleinen hyödyntämiskieltoäännös, joka vahvistaisi raportoinnin luottamuksen ilmapiiriä varmistaen viime kädessä sen, että palomuurin ohittaneita tietoja ei hyödynnetä itsekriminointisuojaan loukkaavana näyttönä rikosasiassa²⁹³. Toisaalta hyödyntämiskieltoäännös ei yksin ole riittävä itsekriminointisuojaan tae sen ulottuessa rikosprosessissa vain oikeudenkäyntiin, huolimatta sen heijastusvaikutuksesta myös esitutkintaan ja syyteharkintaan. Palomuri- ja hyödyntämiskieltoäännös yhdessä voivat turvata itsekriminointisuojaan toteutumisen ja suojata turvallisuustietoa sellaiselta väärinkäytöltä, joka olisi omiaan heikentämään tiedonanto- ja ilmoitusvelvollisten luottamusta turvallisuustiedon tietosuojaan.

²⁹⁰ Onnettomuustutkinta-asetus (EU) N:o 996/2010, perusteluosan kohta 27.

²⁹¹ Säännöksessä voisi olla TurvallisuusTL 39 §:n 2 momentin mukaisesti vaatimus epäilystä teosta määrättävän ankarimman rangaistuksen vähimmäispituudesta (2 vuotta) sekä vaatimus siitä, että tiedon antaminen on välttämätöntä rikoksen selvittämiseksi. Molemmat kriteerit nostaisivat kynnystä turvallisuustiedon epäasiallisen käyttämiseen ja suojaisivat raportoinnin luottamuksellisuutta sekä yhtenäistäisivät poikkeamailmoituksia ja turvallisuustutkinnassa kertynyttä tietoa koskevan sääntelyn.

²⁹² van Dam 2012, mm. ppt-kalvot 8, 13. Van Damin mukaan on tärkeää, että kysymyksen onko jokin teko katsottava rikokseksi, ratkaisee viime kädessä tuomioistuim.

²⁹³ Ks. Frände 2010, s. 236 alaviite 4.

5 LOPUKSI

Ilmailun turvallisuusjärjestelmä on ensisijaisesti reaktiivinen järjestelmä, joka pohjautuu yksityiskohtaiseen ja tehokkaaseen onnettomuustutkintaan, joka johtaa turvallisuutta parantaviin suosituksiin. Vaikka onnettomuuksista on ehdottoman tärkeää pystyä oppimaan, puhtaasti reaktiiviset järjestelmät ovat rajallisia uusien parannusten saavuttamisessa. Ilmailun sääntelyn ja toimintatapojen tavoitteena on aiempaa ennakoivampi turvallisuustiedon kerääminen. Kattavaan poikkeamaraportointiin liittyvä tavoite edellyttää, että ilmoitusvelvollisilla on täysi luottamus järjestelmään, jossa heitä pyydetään raportoimaan virheistä, joita he ovat itse saattaneet tehdä tai joihin he ovat saattaneet osallistua.²⁹⁴ Itsekriminointisuoja on keskeinen rikosprosessin oikeusturvatae ja suojaa epäiltyä tai syytettyä viranomaisten epäasiallista painostusta vastaan Nykymääritelmän mukaista oikeudenmukaista oikeudenkäyntiä on mahdotonta kuvitella ilman itsekriminointisuojan käsitettä.

Tämän työn keskeinen ajatus on se, että kysymys ei ole siitä, onko kansainvälisissä perus- ja ihmisoikeussopimuksissa mainittu rikosprosessin oikeusperiaate vahvempi kuin *Just Culture*n periaate tai ilmailualalla noudatettava poikkeamailmoitusvelvollisuus, jotka ovat ilmailun turvallisuusjärjestelmän arvokkaita osia. Kyse on pikemminkin siitä, että itsekriminointisuoja ja ilmailun turvallisuustiedon keräämisjärjestelmää, johon kuuluvat sekä poikkeamailmoitusjärjestelmä että turvallisuustutkinta, ei tulisi nähdä toisilleen vastakkaisina. Itsekriminointisuojan selkeä toteuttaminen yleisen hyödyntämiskiellossäännöksen ja palomuurisäännöksen avulla voi päinvastoin tukea ilmailulle tärkeän turvallisuustiedon saamista. Ilmoitusvelvolliset ja turvallisuustutkinnan osalliset uskaltavat antaa totuudenmukaisen kuvan tapahtumista niistä mitään salaamatta, kun mahdollisuus itsekriminointisuojan tiedon käyttämiseen heitä itseään vastaan on selkeästi ja oikeudellisesti pitävästi estetty.

²⁹⁴ Poikkeama-asetusehdotus 18.12.2012, COM(2012) 776 final, 2012/0361 (COD), s. 2–3.